

บทคัดย่อ

ในช่วงเวลากว่า 700 ปี ของประวัติศาสตร์สังคมและการเมืองไทย ได้มีความเปลี่ยนแปลงในหลายรูปแบบเกิดขึ้น บทความนี้เป็นความพยายามที่จะใช้ "กระบวนการไดอาเลคติก" เป็นกรอบในการพิจารณาและทำความเข้าใจกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนั้น โดยเฉพาะในช่วงที่ไทยต้องเผชิญกับการคุกคามอย่างรุนแรงที่สุดจากมหาอำนาจตะวันตกซึ่งเป็นปัจจัยภายใน ในช่วงระหว่างรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 7

Abstract

During the last 700 years of the social and political history of Thailand, various forms of change took place. This article is an attempt to explain these changes within the theoretical frameworks described in Friedrich Engles' "dialectical process", especially those changes which occurred when traditional Thailand encountered severe, even violent threats from expansionistic Western Powers and from revolutionary young Thais from the reign of King Rama IV to the reign of King Rama VII.

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคมของไทย : พิจารณาจากมุมมองตามแนวทางไดอาเลคติก

Political and Social Change in Thailand from a Dialectical Perspective

ทศพร กลีกรม*

บทนำ

บทความฉบับนี้เป็นความพยายามที่จะอธิบายความเปลี่ยนแปลงทางสังคม และการเมืองของประเทศไทย ตลอดระยะเวลากว่า 700 ปีที่ผ่านมา จากมุมมองตามแนวทางไดอาเลคติก โดยใช้แนวทางเชิงทฤษฎีของ Professor E. Sarkisyanz ตามที่ปรากฏอยู่ในหนังสือ *The Buddhist Backgrounds of the Burmese Revolution*¹ เป็นแนวศึกษาเปรียบเทียบ ในบทความนี้ จะได้นำแนวคิดที่มีปรากฏในพุทธศาสนาแบบไทย ความสำคัญและ บทบาท ของสถาบันพระมหากษัตริย์มาอธิบายการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและทางการเมืองในประเทศไทยด้วย

ไดอาเลคติกมีหลักการโดยสรุป 3 ประการ คือ “ก. ทุกสิ่งทุกอย่างเกี่ยวพันกัน ข. ทุกสิ่งทุกอย่างเคลื่อนไหว เปลี่ยนแปลง และ ค. ความขัดแย้ง คือ เนื้อแท้ของความจริง”²

ต่อมาฟรีดริช เองเงิลส์ (Friedrich Engels) ได้พัฒนา “กระบวนการไดอาเลคติก” โดยอธิบายว่า “วิวัฒนาการของประวัติศาสตร์เป็นไปตามกระบวนการไดอาเลคติก นั่นคือจะมีการเคลื่อนไหวหรือเปลี่ยนแปลงจาก จุดเริ่ม (Thesis) ไปสู่จุดแย้ง (Antithesis) และลงท้ายด้วยจุดผสม (Synthesis) คือ การรวมกันระหว่างจุดเริ่มกับ จุดแย้ง”³ ส่วนผู้ที่ทำให้แนวคิดเรื่องไดอาเลคติกเป็นที่รู้จักแพร่หลายที่สุดคือ คาร์ล มาร์กซ์ (Karl Marx) ด้วยการ สร้างทฤษฎีวิวัตุนิยมไดอาเลคติกขึ้น (Dialectical Materialism)

* อักษรศาสตรบัณฑิต (ประวัติศาสตร์ ภาษาเยอรมัน) อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ภาษาเยอรมัน) จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย รัฐศาสตรมหาบัณฑิต (การเมืองการปกครอง) มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ปัจจุบันเป็นอาจารย์ประจำภาควิชารัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

¹ Sarkisyanz, E. *The Buddhist Backgrounds of the Burmese Revolution*. Nijhoff: The Hague 1965. Prof. Sarkisyanz เป็นผู้เชี่ยวชาญคนหนึ่งเกี่ยวกับประวัติศาสตร์และการเมืองของพม่า เคยสอนอยู่ที่มหาวิทยาลัยไฮเดลแบร์ก สหพันธ์ สาธารณรัฐเยอรมัน

² จรุง สุภาพ. “Dialectic” ใน *สารานุกรมรัฐศาสตร์*. ไทยวัฒนาพานิช : กรุงเทพฯ 2527 หน้า 92

³ “Dialectical Process” (เพ็งอ้าง) หน้า 94-5

เนื้อหาของบทความนี้ แบ่งออกเป็น 7 หัวข้อ คือ

1. แนวคิดเกี่ยวกับพุทธศาสนาและพระมหากษัตริย์ในสังคมไทย
2. บริบททางวัฒนธรรม และประสบการณ์ทางประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเด็นที่เป็นผลต่อทัศนคติของคนไทยที่มีต่อโลกภายนอก
3. สมัยล่าอาณานิคม การเปลี่ยนแปลงด้านโลกทัศน์และการสร้างความทันสมัย
4. ปฏิกริยาที่มีต่อการเปลี่ยนแปลง โดยเฉพาะที่มีคำอธิบายอันสืบเนื่องมาจากพุทธศาสนา
5. การเปลี่ยนแปลงในระบบคุณค่า และการแสวงหาภาวะชอบธรรมใหม่
6. สภาวะใหม่จากการประสมประสานระหว่าง “การปฏิบัติและวิถีชีวิตแบบเก่า”
7. หลัง พ.ศ. 2475 : วงล้อประวัติศาสตร์ยังคงหมุนบทบาทตนเองอยู่ต่อไป

1. แนวคิดเกี่ยวกับพุทธศาสนาและพระมหากษัตริย์ในสังคมไทย

อเล็กซิส เดอ ท็อกเกอวิลล์ (Alexis de Tocqueville) ผู้ศึกษาปรากฏการณ์ทางสังคมที่ยิ่งใหญ่ของโลกตะวันตกคนหนึ่งเคยตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับความสัมพันธ์ทางศาสนากับการเมืองไว้ตอนหนึ่งว่า “เคียงข้างไปกับศาสนาทุกศาสนา เราจะพบความเห็นที่เกี่ยวข้องกับการเมืองอย่างใกล้ชิด”⁴ และด้วยพื้นฐานความคิดเช่นว่านี้ เราจะได้ศึกษาความสัมพันธ์ของศาสนาและระบบความเชื่อที่มีผลต่อความคิดทางการเมือง ในที่นี้คือความสัมพันธ์ของศาสนาพุทธและระบบความเชื่อในเรื่องต่างๆที่มีอยู่ในสังคม กับความคิดทางการเมืองของสังคมไทย

แนวคิดเกี่ยวกับพุทธศาสนาที่มีอยู่ในสังคมไทยพิจารณาได้เป็น 2 ประเด็นใหญ่ ๆ คือ

1. ในฐานะที่เป็นระบบความคิด และโลกทัศน์ แบ่งออกได้เป็น 2 ระดับ คือ
 - ก. พุทธธรรม มุ่งเน้นในด้านโลกุตตระ มีพระนิพพานเป็นจุดมุ่งหมาย เป็นพุทธศาสนาในแง่การปฏิบัติ อาจเรียกได้ว่าเป็น พุทธศาสนาตามคำสอนในพระไตรปิฎก (Canonical Buddhism)
 - ข. พุทธศาสนาของชาวบ้าน (Folk Buddhism) คือความเชื่อในเรื่องบาปบุญ ทำดีได้ดี ผีศาจเทวดามีทั้งอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ และ คติความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติ และเรื่องไสยศาสตร์ เป็นพุทธศาสนาในแง่ความเชื่อ สะท้อนอยู่ในรูปของโลกทัศน์ และในแง่ของวัฒนธรรมประเพณี ปรากฏให้เห็นได้ในชีวิตประจำวัน
2. พุทธศาสนาในฐานะที่เป็นสถาบันสังคม โดยมีบุคลากร คือ พระสงฆ์ ซึ่งในความเป็นจริงก็ไม่ได้เป็นพระอรหันต์ทุกองค์ หากแต่เป็น “ลูกชาวบ้าน” ซึ่งส่วนใหญ่ได้เข้ามาบวชในระยะเวลาช่วงหนึ่ง มีการจัดตั้งอย่างเป็นสถาบัน รู้จักกันในนามว่า คณะสงฆ์ไทย⁵

⁴ Tocqueville, A. de. *Democracy in America*. New York: Random 1945 Vol. 1 p. 310 อ้างใน สมบัติ จันทรวงศ์ และ ชัยอนันต์ สมุทวณิช *ความคิดทางการเมืองและสังคมไทย* เอกสารวิจัยหมายเลข 6 สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ กุมภาพันธ์ 2523 หน้า 17

⁵ เป็นหัวข้อที่น่าสนใจศึกษามาก ในแง่ที่การเมืองเข้าไปมีอิทธิพลจัดการผ่านคณะสงฆ์ส่งผ่านไปยังสังคม เพื่อยังให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้น หรือเพื่อเป็นเครื่องมือให้เกิดความชอบธรรม และการศึกษาเพื่อคูปฏิบัติของคณะสงฆ์ไทยต่อความพยายามดังกล่าว ศึกษาการให้ความร่วมมือกับองค์กรทางการเมืองต่างๆ หรือศึกษาจุดยืนของพระสงฆ์หรือคณะสงฆ์ต่อกระแสความคิดหรือการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองทางสังคม เป็นต้น

แมกซ์ เวเบอร์ (Max Weber) เคยมีความเห็นว่า พุทธศาสนาเป็นเรื่อง “เหนือโลก” (unworldly หรือ other-worldly) และไม่เกี่ยวข้องกับการเมือง นักวิชาการบางคนยังมีความเห็นด้วยว่า พุทธศาสนามีลักษณะ “ต่อต้านการเมือง” (anti-political) แต่ในความเป็นจริงแล้ว พุทธศาสนาไม่ว่าจะเป็นในประเทศไทย หรือในประเทศไหน ๆ ล้วนมีส่วนสัมพันธ์กับการเมืองมาก เพราะหลักฐานทางประวัติศาสตร์ก็ยืนยันมาเช่นนั้น สังคมของพระสงฆ์ ตั้งแต่สมัยพุทธกาลเป็นต้นมาแล้ว ก็ได้สะท้อน หรือสามารถกล่าวได้ด้วยว่า ได้รักษารูปแบบการปกครองแบบสาธารณรัฐของอินเดียโบราณเอาไว้⁶ และต้นแบบการปกครองคณะสงฆ์ไทยก็มาจากรูปแบบการบริหารราชการแผ่นดินของไทยด้วย หรือในยุคหนึ่งกษัตริย์ลังกาก็เคยชักชวนประชาชนให้ต่อสู้กับพวกทมิฬ โดยอาศัยพุทธศาสนาเป็นแรงบันดาลใจ ยิ่งในประเทศพม่า พุทธศาสนาเป็นคำอธิบายที่เหมาะสมมากในเรื่องการต่อสู้ของชนพม่า กับอำนาจการปกครองอาณานิคมของอังกฤษ แม้เมื่อไม่นานมานี้ ในสังคมไทยก็ได้มีการอ้างพุทธศาสนาเพื่อใช้ต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์ และมีการศึกษาหลักพุทธศาสนาและใช้คณะสงฆ์เป็นสื่อส่งเสริมการพัฒนาประเทศ เป็นต้น⁷

ในประเด็นที่เกี่ยวกับพุทธศาสนาและพระมหากษัตริย์ ชาวพุทธโดยทั่วไปมีความเชื่ออยู่ว่า สถาบันพระมหากษัตริย์เกิดขึ้นด้วยข้อตกลงพื้นฐานระหว่างประชาชนและผู้ปกครองว่า ผู้ปกครองมีหน้าที่จะต้องสร้างสวัสดิภาพ ความปลอดภัย และต้องดูแลประชาชนไม่ให้หิวอดอยาก ต้องรับผิดชอบแม้กระทั่งต่อสภาวะของธรรมชาติ ไม่ให้เกิดสภาพที่เรียกว่า “ฝนฟ้าไม่ตกต้องตามฤดูกาล” ขึ้น เพื่อที่ประชาชนจะได้ประกอบสัมมาอาชีพได้โดยปกติ และเพื่อที่ประชาชนจะได้มีโอกาสปฏิบัติตนตามคำสอนทางพุทธศาสนาได้โดยสะดวกในที่สุด⁸

ด้วยการทำหน้าที่สร้างสภาวะการดำเนินชีวิตของประชาชนให้ดี สร้างสภาวะในสังคมให้เหมาะแก่การที่ประชาชนจะได้ประพฤติปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุพระนิพพาน ได้มีการโยงความคิดไปว่าพระมหากษัตริย์ก็คือ พระโพธิสัตว์หรือผู้ที่กำลังสะสมบารมีเพื่อเป็นพระพุทธเจ้า ความเชื่อเรื่องพระโพธิสัตว์เช่นนี้ทำให้เกิดการอ้างความชอบธรรมทางการเมืองขึ้นในสังคมไทยว่า พระมหากษัตริย์หรือผู้ปกครองต้องมีหน้าที่บำรุงความสุขให้แก่ประชาชน⁹

⁶ Sarkisyanz. op.cit. p.21

⁷ หนังสือ *The Buddhist Backgrounds of the Burmese Revolution*. ของ Prof. Sarkisyanz และหนังสือของ Walter Skrobaneck ชื่อ *Buddhistische Politik in Thailand mit besonderer Beruecksichtigung des heterodoxen Messianismus*. Wiesbaden: Franz Steiner 1976 เป็นตัวอย่างที่ดีให้เห็นอย่างชัดเจนถึงความสัมพันธ์ระหว่างพุทธศาสนาและการเมืองในสังคมพม่า และในสังคมไทยได้เป็นอย่างดี

⁸ Sarkisyanz. Ibid. ให้อ่านบทที่ 2 ซึ่งว่าด้วยเรื่องประเพณีในพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับสังคมอุดมคติ ความเสื่อมของสังคม และกำเนิดรัฐด้วย แต่ถ้าจะอ่านเป็นภาษาไทย และจากแนวทางการอธิบายของนักวิชาการไทย ขอให้อ่านบทที่ 2 ซึ่งว่าด้วย ‘อัศคัณฺณ-สูตร: การอธิบายกำเนิดโลก กำเนิดสังคม กำเนิดรัฐและรัฐบาล’ ใน สมบัติ จันทรวงศ์ และ ชัยอนันต์ สมุทวณิช (อ้างแล้ว) หน้า 25 - 39

⁹ ลักษณะพิเศษในสังคมไทยประการหนึ่งคือ การนำเอาพระนามของพระพุทธเจ้ามาเป็นพระนามของพระมหากษัตริย์ไทย ซึ่งนักวิชาการมีความเห็นว่า น่าจะถือได้ว่า เป็นการคิดค้นของไทยแท้ ๆ มิได้เลียนแบบมาจากอารยธรรมของชาติอื่น ๆ ส่วนการที่พระมหากษัตริย์บางสมัยมีพระนามแบบเทพเจ้าของศาสนาฮินดูนั้นเป็นการเลียนแบบขอม อ้างในสมบัติ จันทรวงศ์ และ ชัยอนันต์ สมุทวณิช (เพิ่งอ้าง) หน้า 14

นอกจากนี้ยังมีความเชื่อในหมู่ชาวพุทธไทยโดยทั่วไปว่า ช่วงเวลาปัจจุบันอยู่ในยุคสมัยที่เรียกว่า "กสิยุค" และก่อนที่ยุคพระศรีอารีย์อันเป็นยุคอุดมคติ (Utopia) ของคนไทยจะมาถึงนั้น จะมีผู้มีอำนาจหรือมีบุญจุดลงมาปราบปรามยุคเชิดความยุ่งยากวุ่นวายต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในช่วงท้ายของกสิยุค และจะปกครองทำให้สังคมสงบสุขเสียก่อน หรืออาจเรียกได้ว่า เป็นยุคที่มี "อัศวินขี่ม้าขาว"¹⁰

แนวความคิดเรื่องพระศรีอารีย์นี้แพร่หลายมาจากพระมาลัยสูตร ซึ่งเล่าถึงพระมาลัย ผู้เป็นพระอรหันต์ที่ได้ท่องเที่ยวไปในแดนสวรรค์และนรกและเคยได้เฝ้าพระศรีอารีย์บนสวรรค์และสอบถามพระองค์ว่าต้องทำอะไรบ้างจึงจะได้มาเกิดในยุคพระศรีอารีย์ และได้สนทนาด้วยเรื่องความเป็นไปของอนาคต คนไทยรู้จักเรื่องของพระมาลัยนี้ดี เพราะว่าแต่เดิมมามีการสวดพระมาลัยสูตรในงานแต่งงานและในงานศพกันโดยทั่วไป

ส่วนเรื่อง "อัศวินขี่ม้าขาว" นั้นก็ได้แนวคิดจากศาสนาพราหมณ์ ในเรื่องนารายณ์ลึงปาง โดยในปางที่¹⁰ ซึ่งเป็นปางสุดท้ายของพระนารายณ์นั้น พระนารายณ์จะอวตารลงมาเป็นบุรุษขี่ม้าขาว ชื่อ กัลกิ และจะลงมาในโลกเพื่อทำการปราบยุคเข็ญในโลกนี้

แนวความคิดในพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับกฎแห่งกรรม และการสะสมบารมี ได้โยงไปถึงเรื่อง "ผู้มีบุญ" หรือเรียกในภาษาชาวบ้านสั้น ๆ ว่า "ผีบุญ" ซึ่งจะเป็นผู้ที่อยู่ในฐานะที่เหนือกว่าคนอื่น ๆ ได้รับความยกย่องเคารพนับถือจะเป็นผู้ปราบยุคเข็ญต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในสังคมและในโลก และจะเป็นผู้มีสิทธิ์ที่จะปกครองคนอื่น ๆ ประชาชนในระดับชาวบ้านทั่วไปไม่มีแนวโน้มที่จะเชื่อเรื่อง "ผู้มีบุญ" หรือ "ผีบุญ" น้อย่างจริงจัง เพราะนอกจากจะได้แนวความคิดนี้มาจากทางพุทธศาสนาแล้ว ยังมีเรื่องนี้แทรกอยู่ในตำนานและพงศาวดารทั่วไปอีกด้วย¹¹

ในประเด็นที่เกี่ยวกับโครงสร้างของรัฐ ชาวพุทธทั่วไปมีความคิดเรื่องจักรวาลและภาพของจักรวาลว่า จักรวาลมีศูนย์กลางคือ เขาพระสุเมรุ แวดล้อมด้วยมหาสมุทรใหญ่และทวีปทั้งสี่ คนไทยได้ภาพของจักรวาลจากหนังสือไตรภูมิพระร่วง และรู้จักภาพนี้มาตั้งแต่สมัยสุโขทัยแล้ว ศูนย์กลางของรัฐ ซึ่งจำลองแบบของจักรวาลมาก็คือ พระมหากษัตริย์ พร้อมด้วยพระราชบัลลังก์ซึ่งประดิษฐานอยู่ภายใต้พระมหาเศวตฉัตร สถาปัตยกรรมต่าง ๆ ในพระราชวังและในวัดก็มีลักษณะที่สะท้อนแนวคิดนี้ กล่าวคือ ศูนย์กลางจะอยู่สูงสุด และแวดล้อมด้วยบริวาร ในปัจจุบันแนวความคิดนี้ยังไม่เปลี่ยนแปลง ค่อนข้างอยู่คงที่ และแสดงออกในทางโครงสร้างสังคมด้วย หมายถึงในเรื่องชนชั้นของสังคม ระบบอาวุโส หรือการที่หัวหน้าหรือผู้นำขอบที่จะมีบริวารแวดล้อม เป็นต้น ตลอดไปจนถึง "ค่านิยม" ที่ผูกพันกับโครงสร้างสังคมในลักษณะดังกล่าวด้วย

¹⁰ เพื่อความเข้าใจในเรื่องความคิดทางการเมืองไทยที่เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ โดยเฉพาะในเรื่อง หลักหน้าที่ตามธรรมชาติ (natural obligations) ซึ่งต่างจากเรื่องหลักสิทธิตามธรรมชาติ (natural rights) และเทวภาพของผู้ปกครอง (divinity) หรือ พุทธภาวะของกษัตริย์ที่มีปรากฏในสังคมไทย ซึ่งต่างจากเรื่อง เทวสิทธิ์ (divine right) อ่านบทที่ 1 ในหนังสือของ สมบัติ จันทรวงศ์ และ ชัยอนันต์ สมุทวณิช (เชิงอ้าง) หน้า 10-15

¹¹ อ่านแนวคิดเชิงทฤษฎีเรื่องผู้มีบุญ และความเป็นมาในประวัติศาสตร์ได้ใน Keyes, C.F. "Millennialism, Theravada Buddhism, and Thai Society" in: *Journal of Asian Studies*, Vol. XXXVI, No.2 1977 p.285-288 และ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ "กฎโพธิ์สมัยอยุธยา" ใน *วารสารธรรมศาสตร์* ปี 9 ฉบับที่ 1 (2522) หน้า 53-86

2. บริบททางวัฒนธรรม และประสบการณ์ทางประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในประเด็นที่เป็นผลต่อทัศนคติของคนไทยที่มีต่อโลกภายนอก

ในแง่ของบริบททางวัฒนธรรมของสังคมไทย พบว่าคนไทยตั้งชุมชน บ้านเมือง และบ้านเรือนของตนอยู่ในบริเวณที่เรียกว่า “ฝั่งทะเลเอเชีย” จัดได้ว่ามีสังคมแบบขาน้ำ คืออยู่แบบสะเทินน้ำสะเทินบก หรือลอยอยู่ในน้ำ โกลัศมี แมโนสมัยรัชกาลที่ 1-4 คนไทยก็ยังอาศัยอยู่ในบ้านซึ่งเป็นเรือนแพอยู่ในน้ำ การมี “สังคมน้ำ” ทำให้พบสัญลักษณ์น้ำอยู่ทั่วไปในวัฒนธรรมไทยไม่ว่าในระดับที่เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์หรือในระดับชาวบ้าน¹² ที่ขี้ประเด็นในเรื่องนี้ ก็เพื่อจะสื่อว่าคนไทยนั้นมีสัญชาตญาณที่ผูกพันกับน้ำมาตั้งแต่แรกแล้ว และอย่างมากเสียด้วย ทำให้คนไทยไม่เป็นศัตรูกับเทคโนโลยีหรือนุคคลที่มาจากทางน้ำ

จากบริบททางวัฒนธรรมดังกล่าวข้างต้น คนไทยจึงสนใจที่จะหันหน้ามองออกสู่ทะเลเสมอ และความเจริญรุ่งเรืองส่วนหนึ่งของสุโขทัย และโดยเฉพาะของกรุงศรีอยุธยา ก็ได้จากการค้าขายที่มาจากทางทะเล ไทยเองได้ย้ายศูนย์กลางของตนเข้าหาทะเลมากยิ่งขึ้น ยิ่งในรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทะเลยังมีบทบาทมากในสงครามกู้ชาติ เพราะเมื่อใกล้เสียกรุงฯ นั้น พระองค์ทรงตีฝ่าพม่าจากกรุงศรีอยุธยาไปทางหัวเมืองชายทะเลด้านทิศตะวันออก เจียงใต้ไปตั้งมั่นที่เมืองจันทบุรี และยกทัพเรือเข้าทางปากแม่น้ำ ตีเอาเมืองธนบุรีเรือไปจนถึงกรุงศรีอยุธยา ต่อมาก็ทรงได้รับการสนับสนุนจากชาวจีนเชื้อสายแต้จิ๋วที่อพยพทางทะเลเข้ามาในไทย เป็นต้น บริบททางวัฒนธรรมและประสบการณ์ทางประวัติศาสตร์ขี้ของไทย ทำให้คนไทยสนใจและเอาใจใส่ต่อสิ่งต่างๆ ที่มาจากทะเลเสมอ

ในแง่ของประสบการณ์ทางประวัติศาสตร์นั้น ชาวยุโรปชาติแรกที่เข้ามาในไทยคือโปรตุเกส ซึ่งเดินทางมาที่กรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. 2060 ในปีต่อมา ไทยก็ได้ให้สิทธิ์ชาวโปรตุเกสในการตั้งถิ่นฐาน ทำมาค้าขายและเผยแผ่ศาสนา ตลอดจนปฏิบัติศาสนกิจตามความเชื่อของตนได้อย่างอิสระ โดยแลกกับเทคโนโลยีทันสมัยที่คนไทยพร้อมที่จะเรียนรู้ นอกจากชาวโปรตุเกสแล้ว ก็ยังมีชาวตะวันตกชาติอื่นๆ เข้ามาในไทยอีก รวมทั้งชาวตะวันออก เช่นชาวญี่ปุ่นและชนชาติอาหรับ ไทยได้ส่งคณะทูตเดินทางไปยุโรปตั้งแต่ พ.ศ. 2152 ประโยชน์สูงสุดที่คนไทยในทุกระดับจะได้รับจากทำที่อื่นเป็นมิตร และจากการคบค้าสมาคมกับชาวต่างประเทศ คือ การที่คนไทยได้สัมผัสและรู้จักกับวิถีคิด ความรู้สึกนึกคิดและโลกทัศน์ตามมุมมองของคนจากอีกวัฒนธรรมหนึ่ง

โดยทั่วไป คนไทยปฏิบัติกับฝรั่งและโลกภายนอก หรืออาจกล่าวได้ว่า คนไทยปฏิบัติกับ “ความเป็นอื่น” อย่างใจกว้าง ให้ความยอมรับ แม้จะในความเป็นจริง ไทยอาจจะเคยมีปัญหาในการมีความสัมพันธ์กับคนบางชาติ เช่น อังกฤษและฮอลันดา ในรัชสมัยของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แต่ไทยก็ไม่เคยปิดตัวเองจากโลกภายนอกถึงขั้นที่จะเรียกว่าเป็น “การปิดประเทศอย่างสิ้นเชิง”

ในปลายสมัยของกรุงศรีอยุธยา เมื่อพม่ามีกำลังเข้มแข็งขึ้น ได้ยกกองทัพเข้ามาตีไทย ส่วนไทยถึงคราวที่จะต้องเสื่อมถอยลงบ้างแล้ว หลังจากที่ถูกกรุงศรีอยุธยาได้เป็นเมืองหลวง เป็นศูนย์กลางความเจริญรุ่งเรือง เป็นแหล่ง

¹² อานรายละเอียดยุคไดโน สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา *น้ำ: บ่อเกิดวัฒนธรรมไทย*, ไทยวัฒนาพานิช: กรุงเทพฯ, 2529

สะสมอารยธรรมศิลปวิทยาการต่าง ๆ มาช้านานเกินกว่า 400 ปี¹³ กองทัพพม่าได้ทำลายกรุงศรีอยุธยาลงเสียอย่างย่อยยับ เป็นการเสียนบ้านเสียเมืองให้แก่กองทัพที่เข้ามาปล้นสดมภ์ และทำลายแย่งชิงเอาทรัพย์สินมีค่าทุกอย่าง แม้กระทั่งการเผาพระพุทธรูปลोकเอาทองคำ ปล้นเอาเสมือนหนึ่งว่า ตนเองไม่ได้เป็นพุทธศาสนิกชน กรุงศรีอยุธยาซึ่งครั้งหนึ่งเคยเป็น “เมืองฟ้าอมร” ต้องอยู่ในสภาพบ้านแตกสาแหรกขาด พระมหากษัตริย์และสมาชิกในพระราชวงศ์ถูกห่มนพระเกียรติ และถูกบังคับนำตัวไปพม่าด้วย คนไทยเวลานั้นต้องอยู่ในความรู้สึกขาดที่พึ่งทางจิตใจอย่างสูง แต่ก็ต้องดำรงตนให้รอด จึงรวบรวมกันเป็นหมู่ เป็นก๊กเป็นเหล่า เคารพหัตถ์ที่พระยาตากทำการกู้ชาติ และได้ให้ “ศูนย์กลางใหม่” แก่คนไทยได้โดยรวดเร็ว ซึ่งหมายความว่า โลก(และจักรวาล)ของคนไทยได้กลับคืนสู่สภาวะปกติดังเดิม

เพราะสังคมไทยกำลังอยู่ในภาวะก่อร่างสร้างตัวใหม่หลังกรุงแตก คนไทยจึงรู้สึกเป็นมิตรกับทุกชาติที่ผ่านเข้ามาในโลกใหม่ของไทย และพยายามเก็บเอาสิ่งที่ดีจากต่างชาติไว้ ด้วยเหตุนี้ในช่วงต้นของสมัยรัตนโกสินทร์ คนไทยจึงมีภาวะของจิตใจที่พร้อมจะเผชิญกับสิ่งใหม่และสิ่งต่าง ๆ โดยเฉพาะกับ “ความเป็นอื่น” ได้ด้วยความอดทน¹⁴

เมื่อกรุงรัตนโกสินทร์มีความมั่นคงมากขึ้น อีกทั้งอยู่ในทำเลที่เหมาะสม ไม่นานนักก็มีชุมชนต่างชาติอาศัยอยู่ที่กรุงเทพฯ มากมายหลายกลุ่ม บ้างก็เข้ามาด้วยเหตุผลทางการเมือง บ้างก็มีเหตุผลว่าหนีสงคราม บ้างก็เข้ามาอยู่ด้วยเหตุผลทางเศรษฐกิจ หรือเดินทางเข้ามาค้าขาย การที่มีคนหลายเชื้อชาติ หลายภาษา หลายศาสนา และหลาย “โลกทัศน์” เข้ามาอยู่ที่เมืองหลวงใหม่ของไทยเช่นนี้ ทำให้กรุงเทพฯ มีลักษณะทางกายภาพเป็นมหานคร (metropolis) สภาพทางจิตวิญญาณของผู้คนในเมืองหลวงก็มีแนวโน้มที่จะเป็นแบบสากล ปราศจากอุปาทานยึดมั่นในชาติหรือเชื้อชาติอย่างรุนแรง เป็นผู้มีใจกว้าง (อย่างที่เรียกว่า cosmopolitan) ผลที่เกิดขึ้นคือ คนไทยในเมืองหลวงจะมีโลกใหม่ (“โลก” ในที่นี้ หมายถึง โลก ในแง่ของ cosmological sense) โดย “โลกใหม่” ของคนไทยเป็น “โลกที่ไม่มีศูนย์กลาง โลกที่ทุกประเทศมีความสำคัญเท่าเทียมกัน” และ “เป็นโลกที่มีพื้นฐานอยู่บนความเป็น ‘จริง’ ตามสายตาและประสบการณ์ในชีวิต”¹⁵

¹³ โยฮันน์ วัลส์ทัง เกอเธ่ (Johann Wolfgang Goethe) กวีและปราชญ์ชาวเยอรมัน เคยเขียนไว้ครั้งหนึ่งว่า “Anything in the world can be endured except a succession of prosperous day” อ้างใน Shlaes, A. “Germany’s Chained Economy” in: *Foreign Affairs*, Vol. 73 (1994) No. 5 p. 124

¹⁴ สมมุติว่า ไทยเพิ่งรบชนะกองทัพอันยิ่งใหญ่ของจีนได้ จิตใจและท่าทีความรู้สึกของคนไทยคงจะเป็นอีกแบบ อาจจะมี ความหือหือโฮ และอาจดูถูกชาติอื่นว่าด้อยกว่าตน ซึ่งถ้าเรามีท่าทีเช่นนี้ ในการติดต่อเจรจากับชาติตะวันตก ซึ่งก็ถือตนเองว่าเป็นชาติ มหาอำนาจเหมือนกัน ในกรณีเช่นนั้นก็คงจะเป็นเหตุให้เกิดความขัดแย้งได้ง่าย เพราะชาติความพยายามที่จะหันหน้าเข้าหากัน พม่า เป็นตัวอย่างที่ดีสำหรับกรณีเช่นที่ว่านี้ อำนกรณีประสภารณัทางประวัติศาสตร์ของพม่าที่ส่งผลถึงความขัดแย้งกับอังกฤษ จนต้อง ตกเป็นอาณานิคมได้ที่ Tosporn Kasikam, “Thailand on the Way to Revolution: An Attempt toward a Socio-Political Comparison on Historical and Buddhist Backgrounds of Thailand and Burma” in: E. Boesch (Ed) *Thai Culture*. University of the Saar: Saarbruecken 1983 pp. 183-216

¹⁵ นิธิ เอียวศรีวงศ์ “โลกของนางนพมาศ” ใน *ปากไก่และใบเรือ: รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์* กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์ 2527 หน้า 357 และ 362 ตามลำดับ และเพื่อเป็นข้อสนับสนุนในเรื่องโลกที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของความเป็นจริง ขอให้อ่านวรรณกรรมพุทธศาสนาในยุคต้นรัตนโกสินทร์ประกอบด้วย ซึ่งจะเห็นว่า พระพุทธเจ้าในวรรณกรรม ยุคดังกล่าวมีความเป็น “มนุษย์” มากกว่าที่เคยเป็นมาในอดีต และอ่าน ชาดกวิทย์ เกษตรศิริ “มองประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์” ใน: *ศิลปวัฒนธรรม*. ปีที่ 2 (2524) ฉบับที่ 6 หน้า 14-25 ประกอบด้วย

โดยสรุป “ประเทศไทยในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ และที่ ๒๐ (ซึ่งกำลังจะต้องเผชิญกับความเปลี่ยนแปลงที่ถูกกระทำมาจากภายนอก กล่าวคือจากลัทธิล่าอาณานิคมของชาติมหาอำนาจตะวันตกนั้น) ไม่ได้มีความรังเกียจต่อคนต่างชาติต่างภาษา และเปิดกว้างต่ออิทธิพลที่จะมาจากภายนอก”¹⁶

3. สมัยล่าอาณานิคม : การเปลี่ยนแปลงด้านโลกทัศน์และการสร้างความทันสมัย

เหตุที่ไทยรอดพ้นจากการที่ต้องตกเป็นอาณานิคมของชาติมหาอำนาจตะวันตกมาได้นั้น ได้มีผู้ศึกษาพยายามอธิบายไว้เป็นหลายประเด็น บ้างก็พิจารณาถึงภูมิรัฐศาสตร์ของไทยว่าเหมาะสมที่จะเป็น “รัฐกันชน” บ้างก็อธิบายวิธีการดำเนินนโยบายต่างประเทศของไทยในลักษณะที่เรียกว่า “ลู่ตามลม” หรือในลักษณะที่เป็นการสร้างดุลอำนาจ หรือในลักษณะที่เรียกว่า “ยอมเสียส่วนน้อย เพื่อรักษาส่วนใหญ่” ซึ่งตรงตามคติธรรมทางพุทธศาสนาที่ว่า “ยอมเสียสละอวัยวะเพื่อรักษาชีวิต ยอมเสียสละชีวิตเพื่อรักษาธรรม” บ้างก็เจาะลึกลงไปถึงผลของการดำเนินวิเทศব্যใช้ในการนำชาวต่างประเทศมาใช้ในราชการไทย

ในบทความนี้ ขอนำเสนอมุมมองอื่นๆ ที่ส่งผลให้ไทยรักษาเอกราชเอาไว้ได้ แม้เมื่อต้องตกอยู่ภายใต้การคุกคามของมหาอำนาจตะวันตกในยุคการแสวงหาอาณานิคม

1. มหาอำนาจตะวันตกล้วนเข้ามาทางทะเล คนไทยเองสนใจและมีความระแวดระวังกับสิ่งที่มาทางทะเลอยู่แล้ว รู้ซึ่งถึงภัยและประโยชน์ที่มาทางทะเล จึงสามารถปรับตัวปรับท่าที่ได้ทันการ¹⁷

2. เมื่อสมาชิกของสังคมไทยในส่วนที่มีบทบาทในการตัดสินใจอยู่ในสภาพพร้อมที่จะรับและปรับตัว ก็ทำให้มีความสามารถในการปรับตัวต่อสถานการณ์มาก การปรับท่าที่ของไทยนั้น มีทั้งในระดับของอุดมการณ์และมาตรการทางสังคมการเมือง อย่างที่ Huntington เรียกว่า “defensive modernisation”¹⁸ ซึ่งหมายถึงการริบสร้างความทันสมัยในเกิดขึ้นเอง เมื่อชาติของตนกำลัง “ถูกรุกราน”

¹⁶ Ling, T. *Buddhism, Imperialism and War*. Allen & Unwin: London 1979 p. 48

¹⁷ ในประเด็นนี้ พม่าเป็นตัวอย่งในทางที่ตรงข้ามกับไทยได้ดี ภัยอันตรายและความรุ่งเรืองของพม่ามาจากทางเหนือและทางตะวันตกมากกว่า พม่าจึงหันหลังให้ทะเล การย้ายเมืองหลวงของพม่าในระยะหลัง ก็เป็นไปในทิศทางตรงกันข้ามกับของไทย คือหันไปทางเหนือเรื่อย ๆ พม่าเองก็ไม่ได้ความสนใจ หรือความสำคัญกับชาติตะวันตกที่เข้ามาทางทะเล อนึ่งชายฝั่งทะเลของพม่าก็เป็นถิ่นฐานของชนชาติมอญ ซึ่งเป็นศัตรูกับพม่า ทำให้พม่าไม่ได้มีโอกาสติดต่อดโดยตรงกับชาติมหาอำนาจมาตั้งแต่แรก อีกทั้งประสบการณ์ทางประวัติศาสตร์ที่พม่ามีกับชาติตะวันตกนั้นก็เป็นไปในทางลบเสียส่วนใหญ่ ดู Tosporn Kasikam op.cit.

¹⁸ อ้างใน Huntington, S. P. *Political Order in Changing Society*. Yale University Press: New Haven & London 1972 p. 154

3. แม้จะมีประเด็นแรกและประเด็นที่สองแล้ว แต่ถ้าไม่มี “การเตรียมการ” ด้วยมาตรการที่เหมาะสมมาก่อน ความสำเร็จในประเด็นที่สองจะเกิดขึ้นไม่ได้เลย หรือถ้าจะมีการใช้กำลังบังคับให้เกิดความทันสมัยขึ้นในสังคม ก็อาจจะก่อให้เกิดการล่มสลายของระบบศีลธรรม ระบบคุณค่า และระบบความเชื่อขึ้นได้¹⁹

แต่อะไรเล่าจะเป็น “มาตรการที่เหมาะสม” ในการเผชิญหน้ากับการเปลี่ยนแปลงชั้นมูลฐานที่กำลังจะเกิดขึ้นจากการกระทำจากภายนอก

ประเทศไทยค่อนข้างจะโชคร้ายในเรื่องผู้นำ ที่ล้วนมีส่วนเสริมสร้างความพร้อมในด้านต่าง ๆ ให้แก่ประเทศและประชาชนมาโดยตลอด เริ่มที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี พระองค์ทรงรวบรวมผู้คนขึ้นทำกรุงบ้านเมือง สร้างความเข้มแข็งภายใน ลดกระแสดความแตกแยกระหว่างชนนุภูมิภาคต่าง ๆ ทรงวางพื้นฐานรัฐไทยยุคใหม่ เหมือนทรงทำร่างกายให้เกิด ในรัชกาลที่ 1 หลังจากไทยชนะพม่าในสงครามเก้าทัพแล้ว ก็ไม่เคยมีการศึกสงครามครั้งสำคัญในดินแดนของไทยอีกเลย เมื่อบ้านเมืองสงบ ก็ได้ทรงวางรากฐานทางกฎหมายและกิจการพระศาสนา เหมือนทรงทำร่างกายให้เติบโตใหญ่และเข้มแข็งขึ้น รัชกาลที่ 2 ทรงสร้างวัฒนธรรมที่เคยล่มสลายไปเมื่อปลายสมัยอยุธยา ใหกลับรุ่งเรืองขึ้นมาอีก เหมือนให้วิญญาณไทย และความรู้สึกภูมิใจ กลับคืนสู่ร่างกายที่แข็งแรงแล้ว ส่วนรัชกาลที่ 3 ทรงพอพระทัยที่จะค้าขาย สร้างความมั่งคั่งและมั่นคงทางเศรษฐกิจ เหมือนคนมีกำลังแล้ว ก็หาเงินทองใส่กระเป่าเก็บไว้กินไว้ใช้ และเมื่อมีพระราชทรัพย์มากขึ้น ก็ได้ทรงใช้เงินนั้นมาปรับปรุง หรือสร้างบ้านแปงเมืองเสียใหม่ ให้ความมั่นคงถาวรยิ่งขึ้น และส่วนหนึ่งได้ทรงสร้าง “มหาวิทยาลัย” แห่งแรกของประเทศ ขึ้นที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เพื่อผลทางการศึกษาของพลเมืองโดยทั่วไปด้วย

และตลอดรัชกาลที่ 3 นั้นเอง ขณะที่เจ้าฟ้ามงกุฎทรงผนวชอยู่เป็นเวลาถึง 27 พรรษา พระองค์ก็ได้ทรงจัดตั้งคณะธรรมยุติกนิกายขึ้น เรื่องนี้หากมองในบริบททางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของไทยแล้ว เท่ากับเป็นการ “ปฏิวัติ” ระบบความคิดและโลกทัศน์ไทยได้ในระดับหนึ่ง ทั้งยังมีการเผยแพร่ความคิดใหม่อย่างเป็นระบบ มีรูปแบบการจัดตั้งเป็นองค์การถาวร และมีการดำเนินงานอย่างต่อเนื่อง โดยมีหลักการคือ เพื่อเป็นการยกระดับของพระพุทศาสนาในไทยจาก “ระบบความเชื่อที่อาศัยศรัทธาอย่างไม่ต้องมีการตั้งคำถามแต่อย่างใดทั้งสิ้น ให้เป็นระบบความเชื่อที่ตั้งอยู่บนรากฐานของความมีเหตุผล” ทั้งนี้โดยมีเป้าหมายเพื่อที่จะปรับตัวให้เข้ากับ “ความคิดทางวิทยาศาสตร์ที่กำลังมาจากตะวันตก” และเพื่อ “ปรับบทบาทหน้าที่จากที่เคยมุ่งเน้นการสั่งสอนเพื่อให้ประชาชนหันหน้าเข้าสู่การดำรงชีวิตในวัด ให้เป็นการมุ่งเน้นการสั่งสอนประชาชนเพื่อให้เกิดความเข้าใจแจ้ง”²⁰

ฉะนั้น เมื่อไทยจะต้องเผชิญกับยุคสมัยของการล่าอาณานิคมอย่างจริงจังในรัชกาลต่อมา คนไทยส่วนหนึ่งในเมืองหลวงซึ่งจะมีบทบาทในการตัดสินใจในเวลาต่อมาเพราะเป็นชนชั้นนำของสังคม จึงมีความพร้อมในหลาย ๆ

¹⁹ ตามแนวคิดของ Huntington ที่ว่า ความทันสมัยก่อให้เกิดความมั่นคงแต่การสร้างทันสมัยทำให้เกิดการล่มสลาย หรือแม้กระทั่งก่อให้เกิดความรุนแรงขึ้นจากปฏิกิริยาของประชาชนได้ เพราะการสร้างทันสมัยจะทำให้คนในสังคมมีความต้องการเกิดขึ้นในทุก ๆ ทาง แต่ถ้าไม่มีระบบการบริหารหรือสถาบันหรือการจัดตั้งใด ๆ เพื่อรองรับหรือเพื่อที่จะตอบสนองความต้องการเหล่านั้นได้ “ความวุ่นวาย” ก็จะเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นตามมา

²⁰ Vella, W.F. *Siam under Rama III (1824-1851)*. J.J. Augustin; Locust Valley 1967 p. 41

ด้าน โดยเฉพาะในแง่ของโลกทัศน์และท่าทีในทางบวกต่อความเปลี่ยนแปลง และในด้านของสังคมไทยเอง “..เมื่อรัชกาลที่ 3 เสด็จสวรรคตในปี ค.ศ. 1851 นั้น พระองค์ได้ละทิ้งเมืองสยามที่เข้มแข็งไว้เบื้องหลัง รัฐบาลกลางมีความมั่นคงขึ้นมาก หากเปรียบเทียบกับเมื่อ ค.ศ. 1824 (ปีที่ทรงขึ้นครองราชย์) ราชอาณาจักรขยายพื้นที่กว้างใหญ่ขึ้นและอยู่ภายใต้การควบคุมที่ดีขึ้น กล่าวโดยสรุป บ้านเมืองมีความมั่นคงขึ้นอย่างยิ่ง”²¹ และที่สำคัญที่สุด ด้วยพระวิสัยทัศน์ที่กว้างไกล รัชกาลที่ 3 ได้เคยตรัสเตือนในที่ประชุมขุนนางขณะใกล้เสด็จสวรรคตว่า “การศึกสงครามทั้งญวนและพม่าเห็นจะไม่มีแล้ว จะมีความยุ่งยากอยู่ที่แต่ข้างพวกฝรั่ง ให้ระวังให้ดี อย่าเสียทีแก่เขาได้ การงานสิ่งใดของเขาที่คิดประดิษฐ์ขึ้น ควรเรียนรู้เอาไว้ ก็ให้เอาอย่างเขา แต่อย่าให้เสื่อมใส่นับถือไปทีเดียว”²²

ตลอดรัชสมัยของรัชกาลที่ 4 ยังคงมีการสร้างระบบความเชื่อและภาพลักษณ์ใหม่ให้กับคนไทย ไม่เฉพาะแต่ในราชสำนักและในหมู่ชนชั้นปกครอง แต่ในหมู่พสกนิกรทั่วไปด้วย เพื่อให้คนไทยสามารถปรับและรับระบบความเชื่อใหม่ที่กำลังเข้าสู่สังคมไทยได้²³ โดยทรงทราบว่า ในทางเศรษฐกิจไทยไม่สามารถควบคุมการค้าได้อย่างเต็มที่อีกต่อไปแล้ว และย่อมจะต้องมีการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างเศรษฐกิจของประเทศเพื่อให้รับกับการเปลี่ยนแปลงที่จะเกิดจากสัญญาบาวริง ตัวอย่างของการให้การศึกษาตาม “ระบบเหตุผล” อย่างใหม่ เช่น เมื่อจะมีประกาศหรือพระราชกำหนดต่าง ๆ ก็มักจะมีการอ้าง “เหตุผล” นำหน้าก่อนเสมอ มีการขี้อธิบายที่ประชาชนจะได้รับถ้าหากปฏิบัติตาม เช่น ถ้าจะห้ามทิ้งซากสัตว์ลงไปบนถนนและในแม่น้ำลำคลอง ก็จะเริ่มด้วยการแสดงเหตุผลทางมลภาวะ ประโยชน์ทางสุขอนามัย เหตุผลเรื่องความสวยงามของบ้านเมือง และความเป็นศิวิไลซ์ให้เห็นจริงก่อน แล้วจึงจะประกาศห้ามในที่สุด ไม่มีการเอาการลงโทษมากล่าวขู่ เพื่อให้ทำตาม

สิ่งที่เกิดข้างต้นนี้ เรียกได้ว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงขั้นพื้นฐาน โดยเฉพาะในแง่ของระบบคิด ซึ่งจะมีผลกระทบต่อโลกทัศน์ของประชาชนได้ การเปลี่ยนแปลงเช่นนี้เป็นพระราชกรณียกิจสำคัญประการหนึ่งของรัชกาลที่ 4 มีนักวิชาการผู้หนึ่งกล่าวถึงผลของพระราชกรณียกิจข้อนี้ไว้ที่น่าฟังว่า “ด้วยการตอกย้ำถึงคุณค่าของประเพณีไทย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้พระราชทานความรู้สึกเป็นหนึ่งเดียวและความเชื่อมั่นแก่ประชาชนของพระองค์ ในการที่จะต้องเผชิญหน้ากับอนาคตอันไม่แน่นอน และผลของการกระทำเช่นนั้นที่เกิดขึ้นก็คือ การสร้างความรู้สึกให้เกิดแก่ชาติตะวันตกว่า คนไทยเป็นคนที่มื่ออารยธรรม และประเทศไทยก็เช่นกัน ในฐานะที่เป็นสมาชิกของประชาคมที่มีอารยธรรม คนไทยสมควรจะได้รับความเคารพ และได้รับการปฏิบัติด้วยความเท่าเทียมจากประเทศอื่น ๆ ในความพยายามที่จะพิสูจน์ต่อชาติตะวันตกว่า ประเทศไทยเป็นรัฐที่มีอารยธรรมรัฐหนึ่งนั้น

²¹ Ibid. p. 142f

²² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 หน้า 188 อ้างใน ม.ร.ว. อดิศร รัตพันธ์. *สังคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2461*. (ฉบับแปล) สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 2527 หน้า 175

²³ หนังสือเล่มแรก ๆ เล่มหนึ่งซึ่งรัชกาลที่ 4 โปรดฯ ให้พิมพ์เผยแพร่คือ *กิจจานุกิจ* ซึ่งเจ้าพระยาทิพากรวงศ์แต่งในสมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งเป็นหนังสือที่แสดงความเป็นเหตุเป็นผล และความเชื่อโดยหลักเหตุผลทางวิทยาศาสตร์ รวมถึงเรื่องการวิจารณ์และการให้คำอธิบายเรื่อง โศรฎุมิพระร่วงด้วย โฉนดใหม่ด้วย

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประสบความสำเร็จในการทำให้ประชาชนของพระองค์เชื่อว่า สยามเป็นประเทศที่เข้มแข็งและมั่นคง มีศักยภาพที่จะตัดสินใจต่อพัฒนาการของตนเองได้²⁴

สมมุติว่า ถ้าวรัชกาลที่ 4 จะไม่ทรงกระทำสิ่งที่ได้กล่าวมาแล้ว จะเกิดอะไรขึ้นกับประเทศไทย

นักวิชาการอีกคนหนึ่ง ซึ่งได้ศึกษาการเมืองในระบบราชการช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของประเทศไทยยุคใหม่ไว้อย่างมาก ได้แสดงความคิดเห็นไว้อย่างน่าฟังว่า “ที่จริง สยามก็อาจจะปฏิเสธที่จะทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงเช่นนั้นก็ได้ ส่วนผลชนะหรือ ไม่ต้องสงสัยเลย ก็คงจะเป็นการปกครองของอาณานิคม ในกรณีเช่นนั้น การเปลี่ยนแปลงที่จะติดตามมาก็จะต้องมาจากผู้ปกครองอาณานิคมชาวยุโรป แต่จะไม่ใช่จากรัฐบาลของสยามเอง”²⁵

หากไม่มีการเตรียมที่เหมาะสมเช่นนี้แล้ว ความพยายามของรัชกาลที่ 5 ที่จะทรงนำความทันสมัยในด้านต่าง ๆ มาสู่ประเทศและสังคมไทย ก็คงจะต้องประสบกับการต่อต้านและความล้มเหลวเป็นแน่ นอกจากนี้ต้องนับว่าเป็นโชคของประเทศไทยที่รัชสมัยของรัชกาลที่ 5 ยั่งยืนนานถึง 43 ปี สภาพภายในประเทศก็มีความมั่นคงมากเพียงพอที่ผู้นำของสังคมจะเผชิญและประคองตัวท่ามกลางความเปลี่ยนแปลง และอันตรายจากภายนอกด้วยความเชื่อมั่น และไม่ต้องพะวังพะวงกับสถานการณ์ภายใน “ความจงรักภักดีของประชาชน การที่สังคมไม่มีความวุ่นวายเกิดขึ้น หรือการที่ชนชั้นปัญญาชนของสังคมไม่ได้ก่อปัญหาขึ้นต่อต้านความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ปัจจัยเหล่านี้ล้วนทำให้ผู้นำของไทยมีอิสรภาพในระดับที่หาไม่ได้บ่อยนัก ในการที่จะจัดการกับวิกฤตการณ์อันมีสาเหตุมาจากชาติตะวันตก และในอันที่จะก่อให้เกิด การเปลี่ยนแปลงภายใน ต่อไป.”²⁶ และ “การเปลี่ยนแปลงภายใน” ที่เกิดขึ้นนี้ ก็เป็นพระราชกรณียกิจที่สำคัญที่สุดประการหนึ่ง ของรัชกาลที่ 5

การปกครองหัวเมืองเป็นข้อวิตกกังวลของรัฐบาลที่กรุงเทพฯ มาก เพราะเสี่ยงต่อการเข้าแทรกแซงของชาติตะวันตก และมีตัวอย่างในประเทศเพื่อนบ้านหลายครั้งที่เหตุการณ์ข้อขัดแย้งในระดับท้องถิ่นได้ลุกลามกลายเป็นความขัดแย้งระหว่างประเทศ ฉะนั้นเมื่อวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2435 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้มีประกาศจัดตั้งกระทรวงตามระเบียบบริหารแผ่นดินแบบใหม่ กระทรวงสำคัญที่สุดกระทรวงหนึ่งในเวลานั้น คือ กระทรวงมหาดไทยหน้าที่หลักของกระทรวงนี้เกี่ยวข้องกับกับการจัดรูปแบบการปกครองหัวเมืองและประเทศราชต่าง ๆ “...ในลักษณะเดียวกับของชาติยุโรป โดยมีเป้าหมายสำคัญคือ การควบคุมโดยส่วนกลางที่เข้มแข็งขึ้น และเพื่อความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของประเทศ” โดยให้มีการจัดรูปแบบการปกครองตามแบบของ “การบริหารอาณานิคมของอังกฤษในพม่าและไวมลายู”²⁷ ซึ่งหากจะพิจารณาในเนื้อหาที่แท้จริงแล้ว คงจะไม่ผิดมากนัก ถ้าจะกล่าวได้ว่า กรุงเทพฯ ได้ทำให้หัวเมืองเหล่านั้นกลายเป็น “อาณานิคม” ของกรุงเทพฯ เสียยิ่งกว่าเดิม

²⁴ Wilson, C.M. *State and Society in the Reign of Mongkut*. Ph.D. Dissertation Cornell University: Ithaca 1970 p. 733

²⁵ Riggs, F.W. *Thailand - The Modernisation of a Bureaucratic Policy*. East-West Center: Honolulu 1966 p. 56

²⁶ Wilson, op.cit. p. 737

²⁷ Vickery, M. “Thai Regional Elites and the Reforms of King Chulalongkorn” in: *Journal of Asian Studies*. Vol. XXIX (1970) No. 4 p. 874f ในบทความนี้ มีรายงานว่า กระทรวงมหาดไทยได้ส่งข้าราชการไปดูงานที่เมืองขึ้นของอังกฤษทั้งสองประเทศนั้นเป็นเวลาจนถึง 6 เดือน

4. ปฏิกริยาที่มีต่อการเปลี่ยนแปลง โดยเฉพาะที่มีคำอธิบายอันสืบเนื่องมาจากพุทธศาสนา

นับตั้งแต่มีการจัดระเบียบการปกครองใหม่ ด้วยการตั้งอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางที่กรุงเทพฯ มากขึ้น ซึ่งเท่ากับเป็นการลดอำนาจของเจ้าเมืองหรือผู้ว่าท้องถิ่นในภูมิภาค และการจัดเก็บภาษีอากรโดยตรง ทั้งหมคนี้อ้วนส่งผลให้โครงสร้างทางการเมืองและเศรษฐกิจของหัวเมืองถูกทำลาย รวมทั้งระบบศีลธรรมและวัฒนธรรมของท้องถิ่น ปัจจัยความไม่พอใจที่ประกอบกันทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม เช่นนี้ ได้ก่อให้เกิดเป็นปฏิกริยาต่อต้านรัฐบาลกลางที่กรุงเทพฯ ขึ้น

ปฏิกริยานี้เกิดขึ้นเพราะ กระบวนการสร้างความทันสมัยได้เข้ามากระทบวิถีชีวิตของผู้คนในท้องถิ่น โดยไม่ได้มีการเตรียมการทางระบบความคิดหรือโลกทัศน์ของผู้คนเหล่านั้นมาก่อน การเปลี่ยนแปลงชั้นมูลฐาน ซึ่งเกิดขึ้นที่กรุงเทพฯ ยังไม่ได้แผ่มาถึงหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร “ความเป็นสากล” (cosmopolitan) และ “การรับรู้” อย่างใหม่ เกิดขึ้นเฉพาะที่กรุงเทพฯ หรือในหมู่นักที่ใกล้ชิดและเกี่ยวข้องกับชนชั้นผู้นำเท่านั้น ความพยายามให้การศึกษาย่างใหม่ยังคงมีผลในระดับที่จำกัด แม้ว่าจะเริ่มมีการใช้สื่อสิ่งพิมพ์เข้ามาช่วยแล้วก็ตาม แต่ระบบการศึกษาที่เปิดกว้างสำหรับประชาชนทั่วไปเพิ่งจะเริ่มขึ้นในรัชกาลที่ 5 นี้เอง

กล่าวโดยสรุป สำหรับชาวบ้านและผู้คนในหัวเมือง โลกทัศน์และระบบความเชื่อของเขาเหล่านั้นยังคงเป็นไปเหมือนอย่างที่เคยเป็นมาในอดีต ไม่เหมือนผู้คนในเมืองหลวงและในเขตปริมณฑลของเมืองหลวง เพราะพวกเขาขาดประสบการณ์ทางประวัติศาสตร์ อย่างที่ผู้คนในส่วนกลางได้รับมาตั้งแต่ต้นกรุงรัตนโกสินทร์ คงมีแต่แนวคิดเกี่ยวกับพุทธศาสนาและผู้ปกครอง และบริบททางวัฒนธรรมบางประการเท่านั้นที่มีร่วมกันในฐานะเป็นสมาชิกของสังคมไทยเดียวกัน

คติความเชื่อของชาวบ้านที่สืบเนื่องกับพุทธศาสนา ที่ว่าในยามที่เกิดยุคเชิฐ (ทางสังคมและการเมือง) หรือยามที่ข้าวยากหมากแพง (ทางเศรษฐกิจ) แล้ว จะมี “ผู้มีบุญ” มาปรากฏตัวเพื่อช่วยประชาชน ทำให้เกิดการดี ความในแง่ของ “พระผู้มาโปรด” หรือ “อัศวินขี่ม้าขาว” ได้ง่าย และผู้ที่กล่าวอ้างตัวเช่นนั้น ก็จะมี ความชอบธรรมที่จะได้รับการสนับสนุน ส่วนระดับของการอ้างความชอบธรรมก็มีหลายระดับ ในระดับสูงก็จะอ้างถึงความเป็น “พระผู้มาปลดปล่อย” หรือเป็นพระศรีอารีย์เลยก็เดียว หรือในระดับกลางลงมา ก็อ้างตัวว่าเป็น “ท้าวธรรมิกราช” หรือในระดับชาวบ้านลงมาหน่อยก็จะอ้างว่าเป็น “ผู้มีบุญ” ซึ่งกร่อนลงเป็น “ผีบุญ”

ในประวัติศาสตร์สังคม-การเมืองของไทยในพุทธศตวรรษที่ 25 มีการลุกฮือขึ้นต่อต้านอำนาจจากส่วนกลางของชาวนา/ชาวนบพทที่เรารู้จักกันดีเพียง 4 ครั้ง คือเมื่อ พ.ศ. 2432 พ.ศ. 2444/5 พ.ศ. 2445 และ พ.ศ. 2467²⁸ การมีปฏิกริยาต่อต้านการเปลี่ยนแปลงทั้ง 4 ครั้ง นอกจากจะมีประเด็นที่อ้างถึงความเชื่อในระดับชาวบ้านเรื่อง “พระผู้มาโปรด” แล้ว ยังมีประเด็นเรื่องเชื้อชาติที่แตกต่างกันอีกด้วย เพราะหัวเมืองหรือดินแดนในภูมิภาคที่เกิดปัญหานี้ขึ้นเหล่านี้ ในแง่ของภูมิหลังทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมล้วนมีลักษณะเป็นเสมือนเมืองขึ้นหรืออาณานิคมของกรุงเทพฯ ทั้งสิ้น และถูกมองว่ามีเชื้อชาติ “เป็นอื่น” นอกเหนือจากความเป็นไทย

²⁸ ก่อนหน้านั้นในสมัยอยุธยา มีกบฏในลักษณะดังกล่าวในปี พ.ศ. 2124 พ.ศ. 2232 และ พ.ศ. 2237

การลุกขึ้นต่อต้านในปี พ.ศ. 2432 และในปี พ.ศ. 2445 เป็นปฏิกริยาของรัฐประเทศราชในภาคเหนือ คือ เชียงใหม่และที่แพร่ ความไม่พอใจไม่ได้จำกัดอยู่แต่ในหมู่ชนชั้นปกครองที่เสียประโยชน์ เพราะการปฏิรูปการปกครองทางการเมือง และทางการคลัง แต่ยังคงขยายตัวไปยังชาวนาที่ถูกผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้างทางการเมืองและทางเศรษฐกิจด้วย ส่วนกรณีความวุ่นวายในปี พ.ศ. 2444/5 และปี พ.ศ. 2467 เป็นปฏิกริยาต่อต้านของชาวนาเชื้อสายไทย-ลาวในภาคตะวันออกเฉียงเหนือต่อความทุกข์ยากทางเศรษฐกิจ และความต้องการได้อยู่ใต้อิทธิพลการปกครองของส่วนกลางมากขึ้น รวมทั้งกรณีความตึงเครียดทางสังคมระหว่างชนชั้นปกครองและผู้อยู่ใต้ปกครอง โดยที่เหตุการณ์ในปี พ.ศ. 2467 มีลักษณะของการต่อสู้ทางชนชั้นมากกว่า เพราะการเก็บภาษีโดยชนชั้นปกครองและสถานการณ์ทางเศรษฐกิจนั้นรุนแรง หนักหนาแสนสาหัสจนต้องเรียกร้องให้ท้าวธรรมิกราชหรือพระศรีอารยเสด็จมาโปรด เพื่อจะได้สร้างโลกอันอุดมสมบูรณ์และมีแต่ความสุขสบายให้เกิดเป็นความจริงแก่พวกเขาโดยเร็ว ²⁹

5. การเปลี่ยนแปลงในระบบคุณค่าและการแสวงหาภาวะชอบธรรมใหม่

ปฏิกริยาที่เกิดขึ้นในท้องถิ่นต่าง ๆ และกบฏผีบุญ พิจารณาในแง่หนึ่งได้ว่ามีลักษณะของความคิด "ท้องถิ่นนิยม" ทำให้ผู้นำประเทศต้องสร้างแนวความคิดเรื่อง "ชาตินิยม" ขึ้นเพื่อทำให้ทุกคนใน "รัฐชาติ" ใหม่ที่รัฐบาลกำลังสร้างขึ้น ซึ่งเรียกต่อมาว่าประเทศไทย เพื่อให้ประชาชนทุกคนสำนึกถึงความเป็นไทย และยอมรับในความเป็นรัฐไทยโดยส่วนรวม โดยไม่คำนึงถึงเชื้อชาติ ประเพณี ศาสนาหรือภาษาที่แตกต่างกันของแต่ละท้องถิ่น

ส่วนในเมืองหลวงหรือในกลุ่มชนชั้นผู้นำเอง ด้วยระบบการศึกษาที่ขาดความสัมพันธ์กับรากเหง้าเดิม ด้วยการส่งบุตรหลานและข้าราชการไปเรียนที่ยุโรปซึ่งเริ่มมาตั้งแต่รัชกาลที่ 5 กลุ่ม "นักเรียนนอก" นี้จะได้นำมาตรฐานใหม่จากยุโรปมาวิเคราะห์วิจารณ์และประเมินสภาพของสังคมไทย ซึ่งผลก็คือความไม่พอใจต่อสถาบันเดิมของสังคมมากขึ้นทุกที ประกอบกับแนวคิดสังคมนิยมเริ่มแพร่หลายมากขึ้นโดยทั่วไปในหลาย ๆ ประเทศ และหลายประเทศก็มีการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองเกิดขึ้น สถาบันการปกครองเดิมของไทยถูกมองว่ามีความใกล้ชิดกับระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม จึงรู้สึกว่าเป็นเป้าหมายของการโจมตีจากฝ่ายสังคมนิยมด้วย ในรัชกาลที่ 6 มีความพยายามมุ่งลดความตึงเครียดอันเกิดจากการที่ "กลุ่มหัวใหม่" ซึ่งจะเป็นกำลังสำคัญของ "ชนชั้นกลาง" ในเวลาต่อมา นำวัฒนธรรมใหม่ของตะวันตกเข้ามา ไม่ว่าจะเป็นวัฒนธรรมทางการเมือง ทางความคิดและอื่น ๆ จึงมีการใช้หลักของศาสนาพุทธซึ่งเป็นบริบททางวัฒนธรรมหลักของสังคมไทยเป็นแนวการต่อสู้ และมีคณะสงฆ์เป็นเครื่องมือ มีความพยายามยกเอาประเพณีเดิมมาเป็นรากฐาน และให้คำอธิบายที่จะก่อให้เกิดภาวะอันชอบธรรม (ใหม่) แก่ผู้ปกครองและรัชกาลที่ 6 ก็ได้ทรงชี้ให้เห็นว่า ประเพณีและวิถีคิดของเดิมของชาติไทยนั้นมีและดีอยู่แล้ว ไม่จำเป็นต้องรับหรือขึ้นชมวัฒนธรรมจากภายนอก เช่นเศรษฐกิจแบบสังคมนิยม หรือรูปแบบการปกครองที่ทุกคนมีความเสมอภาคกัน(ประชาธิปไตย) พระองค์ทรงย้ำที่คณะข้างต้นโดยผ่านสื่อทางศิลปะ มีการละคร และวรรณกรรมเป็นต้น เช่นเรื่อง

²⁹ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้ที่ Keyes. op.cit. p. 291-294 และ Murdoch, J.B. 'The 1901-1902 'Holy Man's Rebellion' in: *Journal of Siam Society*. Vol. 62 (1974) p. 48-55 และ Chattip Nartsupa and Pranuj Sapsam. *The Holy Men of Nong Makaew*. (Paper for Thai-European Seminar, Amsterdam, May 1986) 8pp.

พระร่วง เพื่อแสดงว่าประชาธิปไตยแบบไทยมีอยู่แล้วในสังคมไทยโบราณ เรื่องท้าวแสนปม เพื่อแสดงความยิ่งใหญ่ของอาณาจักรอยุธยา หรือมีการเขียนบทความในลักษณะ “ชาตินิยม” เรื่องต่าง ๆ รวมทั้งมีการตีความพุทธศาสนาในแนวใหม่บวกกับความคิดชาตินิยม จนเกิดคำพูดว่า เป็นคนไทยต้องเป็นชาวพุทธ³⁰ นักวิชาการท่านหนึ่งได้สรุปว่า ในประเด็นที่เกี่ยวกับพุทธศาสนา รัชกาลที่ 6 ต้องการส่ง “สาร” ผ่านสื่อต่าง ๆ ไปยังพลนิกรของพระองค์ 4 ประการ คือ “หนึ่ง ชาวพุทธที่ดีจะเป็นประชากรที่มีศีลธรรม และเป็นกำลังสำคัญของประเทศ สอง รัฐที่มี (ประชากรที่มี) ศีลธรรมจะมีความเข้มแข็งและสามารถแข่งขันกับชาติอื่น ๆ ได้ สาม อย่างน้อยสำหรับคนไทย ศาสนาพุทธเป็นหนทางที่ดีกว่าศาสนาอื่น ๆ ในการเข้าถึงการมีศีลธรรม และสี่ คนไทยมีหน้าที่ต้องรักษาและปกป้องศาสนาพุทธ”³¹

ในประเด็นที่ได้กล่าวมาแล้ว รัชกาลที่ 6 ทรงเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์ที่สามที่ทรงมีบทบาทในการนำ “ความทันสมัย” มาสู่สังคมไทย โดยรัชกาลที่ 4 ทรงนำระบบคิดแบบใหม่/แบบวิทยาศาสตร์ แบบมีเหตุและผล รัชกาลที่ 5 ทรงนำความทันสมัยทางวัตถุ ด้านการบริหารและการจัดการ ส่วนรัชกาลที่ 6 ทรงให้อุดมการณ์แห่งชาติว่า ชาติ-ศาสนา-พระมหากษัตริย์³² ทรงให้ความสำคัญใหม่แก่คนไทย ในยุคที่คนไทยได้รับ “ความทันสมัยแบบตะวันตก” ไปใช้ในชีวิตประจำวันจนแทบจะลืม “ประเพณีเดิม” ของตนเอง³³

ประเด็นที่น่าสนใจ คือพุทธศาสนาของรัชกาลที่ 6 เป็นพุทธศาสนาโดยพระราชประสงค์ ทาให้พุทธศาสนาในทัศนะของชาวบ้านไม่ มีผู้พยายามให้เหตุผลไว้ว่า “พระมหากษัตริย์หลายพระองค์ในราชวงศ์จักรีได้ละเลยที่จะให้ความสนใจกับแนวคิดเชิงสังคมอุดมคติของพุทธศาสนาในส่วนที่เกี่ยวกับพระศรีอารีย์ ไม่ใช่เพราะว่าประเด็นนี้ไม่เข้ากับระบบเหตุผลสมัยใหม่ แต่เป็นเพราะว่า แนวคิดคตินั้นมีแง่มุมที่ครอบคลุม *หลักการปฏิบัติที่มีศักยภาพอย่างสูง อยู่ด้วย*”³⁴

แม้จะมีการใช้ลัทธิชาตินิยมเป็น “กระแสด้าน” ความเปลี่ยนแปลงและแนวคิดที่จะก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นมาในรูปแบบใหม่และแตกต่างไปจากเดิม เพราะไม่ได้มาจากภายนอก แต่มาจากคนภายในเอง แม้กระนั้นแนวคิดที่เรียกร้องความเปลี่ยนแปลงนี้ก็ยังสามารถจัดได้ว่าเป็น “ของนอก” ความพยายามของฝ่ายกระแสด้านด้วยการแสวงหาความชอบธรรมจากบริบทของประเพณีเดิม มีผลอยู่เฉพาะในวงจำกัดและในระดับหนึ่งเท่านั้น เพราะสิ่งเหล่านี้ไม่ได้มีอิทธิพลทางความคิดต่อกลุ่มนักเรียนนอกเลย และแล้ว ...เช้าตรู่ของวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 คณะราษฎรซึ่งประกอบด้วยกลุ่มทหารและพลเรือนที่เคยได้รับการศึกษาจากประเทศตะวันตกก็ได้ทำการเปลี่ยนแปลงการปกครองโดยยึดอำนาจจากสถาบันประเพณีเดิม ด้วยคำประกาศตอนหนึ่งว่า

“ราษฎรทั้งหลาย จงพร้อมใจกันช่วยคณะราษฎรให้ทำกิจอันจะคงอยู่ชั่วดินฟ้านี้ให้สำเร็จ... ประเทศจะมีความเป็นเอกราชอย่างพร้อมบูรณ์ ราษฎรจะได้รับความปลอดภัย ทุกคนจะต้องมีงานทำ ไม่ต้องอดตาย ทุกคนจะมี

³⁰ ชื่อได้กลายเป็นสาเหตุอย่างลึก ๆ ประการหนึ่งของปัญหา 4 จังหวัดภาคใต้ในเวลาต่อมา

³¹ Vella, W.F. *Chaiyo!* University Press of Hawaii: Honolulu 1978 p. 216-222

³² เทียบได้กับคำขวัญแบบอังกฤษว่า God - King - Country

³³ การเกิดเหตุการณ์ ร.ศ. 130 และแม้แต่การเปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อ พ.ศ. 2475 เป็นตัวอย่างที่ฝ่ายปกครองมองเห็นว่า เกิดจากการรับเอาแนวคิดและปรัชญาการเมืองแบบตะวันตกมาใช้อย่างไม่พิจารณาถึงความพร้อมและผลในระยะยาว

³⁴ Skrobaneck op.cit., p. 63

สิทธิเสมอกัน และมีเสรีภาพพ้นจากการเป็นไพร่ เป็นข้า เป็นทาสพวกเจ้า ... สิ่ง que ทุกคนปรารถนา คือ ความสุข ความเจริญอย่างประเสริฐ ซึ่งเรียกเป็นศัพท์ว่า “ศรีอารีย์” นั้น ก็จะต้องเกิดขึ้นแก่ราษฎรถ้วนหน้า”³⁵

ถึงแม้จะเรียกร้องให้ประชาชนมีส่วนร่วมสนับสนุน “การปฏิวัติ” และอ้างเอาความผาสุกความอุดมสมบูรณ์ของสังคม การปลดปล่อยประชาชนจากแอกของ “พวกเจ้า” และคำสัญญาที่จะสร้าง “ความสุขความเจริญอย่างประเสริฐ” ซึ่งเรียกเป็นศัพท์ว่า “ศรีอารีย์” นั้น เป็น “ภาวะอันชอบธรรม” ในการทำ “ปฏิวัติ” ของคณะราษฎร การปฏิวัติ พ.ศ. 2475 ก็ไม่ใช่การปฏิวัติของประชาชนอย่างแท้จริงเลย และวัฒนธรรมทางการเมืองของไทยในรูปแบบใหม่ก็กำลังจะเริ่มขึ้น

๗. สภาวะใหม่จากการประสมประสานระหว่างการปฏิวัติและวิถีชีวิตแบบเก่า

ตัวอย่างที่ดีของสภาวะข้างต้นประการแรกคือ การนำเสนอแนวความคิดเศรษฐกิจแบบสังคมนิยมใน เอกสารเรื่องเค้าโครงเศรษฐกิจ โดยนายปรีดี พนมยงค์ได้ชี้ให้เห็นว่า ในประเพณีการปกครองแต่เดิม และระบบเศรษฐกิจเดิมของไทยก็เป็นแบบสังคมนิยมเช่นกัน คือปัจจัยการผลิต เช่น ที่ดินและแรงงานนั้นเดิมเป็นของรัฐทั้งหมด และประชาชนทุกคนก็เป็นข้าราชการ จึงเกิดการสร้างแนวคิดที่ว่า รัฐต้องมุ่งส่งเสริมให้เกิดสภาวะเศรษฐกิจที่ดี เพื่อให้ประชาชนถึงพร้อมในด้านการศึกษาด้วยตนเอง เป็นการอ้างถึงภาวะชอบธรรมของผู้ปกครอง คล้ายกับคติแบบเดิมที่อ้างถึงหน้าที่ของพระมหากษัตริย์ เมื่อประชาชนจะกลายเป็น “ลูกจ้าง-พนักงาน” ของรัฐบาล ก็จะได้รับสวัสดิการทางสังคมและบริการต่าง ๆ จากรัฐซึ่งเป็นสิทธิ์โดยกฎหมาย และมีการอ้างถึงความอุดมสมบูรณ์ตามพุทธทำนายที่จะมาพร้อมกับยุคพระศรีอารีย์ในเอกสารเค้าโครงเศรษฐกิจงานนี้ด้วย ตัวอย่างอื่นคือ ความพยายามใช้องค์กรทางพุทธศาสนาเป็นเครื่องมือทางการเมืองเพื่อการเปลี่ยนแปลง³⁶

นอกจากนี้ ยังมีงานเขียนอีกชิ้นหนึ่งของนายปรีดี พนมยงค์ที่แสดงถึงความพยายามของท่านใน “การประสมประสานคำสั่งสอนของศาสนาพุทธและไดอาเลคติกแบบมาร์กซิสต์กับปรัชญาชีวิตของไทย” และจากความต้องการ “ให้ได้มาซึ่งจริยธรรมทางโลกซึ่งสามารถเป็นหนึ่งเดียวได้กับคุณค่าแบบพุทธ” ซึ่งได้กลายเป็นผลงานสำคัญของท่านเป็นบทความชื่อ “ความเป็นอนิจจังของสังคม”³⁷

³⁵ ชัยอนันต์ สมุทวณิช และฉัตรดิยา กรรณสูต. *เอกสารการเมืองการปกครองไทย*. โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ : กรุงเทพมหานคร 2518 หน้า 211 ตัวเน้นเป็นของผู้เขียนบทความนี้

³⁶ อรรถกถาธรรมกถา กัณโฑริ เขียนเล่าไว้ในคอลัมน์ “หยั่งรากกระบัตโต” เรื่อง “เบื้องหน้า-เบื้องหลังสมาคมเมื่อแรกปฏิวัติ 2475” ในหนังสือพิมพ์ *ผู้จัดการรายวัน* ฉบับวันเสาร์-อาทิตย์ที่ 2-3 มีนาคม 2539 หน้า 13 มีความตอนหนึ่งระบุว่า “พุทธมามกสมาคม” ซึ่งตั้งขึ้นไม่กี่เดือนหลังการปฏิวัติ 2475 คือจดทะเบียนเมื่อวันที่ 16 ธันวาคม แม้จะระบุในทะเบียนของสมาคมว่ามีวัตถุประสงค์ เพื่อเผยแผ่พระพุทธศาสนาและบำรุงการศึกษาเป็นสำคัญ แต่ก็มีความเห็นของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราพระราชาญาณพาว์ “บุคคลที่เข้าสมาคมนั้นเป็น 2 จำพวก จำพวก 1 หลับตาเพื่อต่อการตั้งสมาคมตามระดู แต่ใจซื้อตรงต่อพระพุทธศาสนา อีกจำพวก 1 มีวัตถุประสงค์ จะเอาพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องมือสอนลัทธิคอมมิวนิสต์”

³⁷ หากหาต้นฉบับภาษาไทยอ่านไม่ได้ ให้อ่านบทสรุปและคำแปลของบทความนี้เป็นภาษาอังกฤษได้ใน Morell, D and S. Morell. “The Impermanence of Society” in: *South-East Asia*, 2, 1972. p. 400-422 ส่วนที่ยกอ้างข้างต้นนั้น มาจากหน้า 398 และหน้า 400 ตามลำดับ

การอ้าง “จารีต-ประเพณี” อ้างพุทธศาสนา และการอ้างความเชื่อของชาวบ้านของสมาชิกคณะราษฎร แสดงให้เห็นในแง่หนึ่งว่า ผู้ปกครองเดิมได้พลาดโอกาสที่จะกระทำเช่นนั้น เพราะไม่เพียงจะขัดกับหลักเหตุผลสมัยใหม่แล้ว แต่ยังเป็นอันตรายต่อตนได้ หากกระทำหน้าที่ตามที่สังคมคาดหวังไว้ไม่ได้สมบูรณ์ การโยงสภาวะอันชอบธรรมของพระมหากษัตริย์กับ “ผู้มีบุญ” หรือ “เทพ” จึงถูกละเลยไป การนำเอาความคิดเรื่องชาตินิยมมาเผยแพร่ แม้จะผ่านตัวแทนของฝ่าย “ประเพณี” ก็มีโอกาสทดแทนหรือปิดกั้นความรู้สึกผูกพันต่อท้องถิ่นได้ เพราะความคิดชาตินิยมที่ฝ่ายปกครองนำมาเสนอนั้น ไม่ได้เกิดจากธรรมชาติของกระบวนการความรู้สึกเช่นนั้นจริง ๆ ในขณะที่ความคิดในแนวทางชาตินิยมของประเทศต่าง ๆ มีลักษณะของการปฏิบัติซ้อนตัวอยู่ด้วย เพราะเกิดมาจากแรงต่อต้านผู้ปกครองที่เป็นต่างชาติ ชาตินิยมของไทยจึงมีลักษณะอนุรักษ์ เป็นชาตินิยมของฝ่ายปกครอง ถูกกระทำให้เกิดขึ้นเพื่อต่อต้านความรู้สึกท้องถิ่นนิยม และความคิดใหม่ ๆ ที่ล้วนมีศักยภาพที่จะทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลง และจะเป็นอันตรายต่อฝ่ายปกครองได้

การอ้างถึงความยุติธรรม อิสรภาพ เสรีภาพ ความอุดมสมบูรณ์พูนสุขและ “ยุคพระศรีอารีย์” ของคณะราษฎร บวกกับความคิดเรื่องสังคมนิยมในอุดมการทางการเมือง ทำให้เกิดข่าวลือในระยะแรกว่า ต่อไปทุกคนจะไม่ต้องทำงาน ถ้าใครไม่มีเงิน รัฐบาลก็จะจ่ายเงินให้ จ่ายค่าเลี้ยงดูคนที่มืบุตรมากให้เดือนละ 20 บาท ทรัพย์สินของคนร่ำรวยก็จะเอามาจัดสรรแบ่งกันให้ ให้ทุกคนพอมือพอกินกันอย่างเท่าเทียมกัน ปฏิกริยาเช่นนี้แสดงให้เห็นว่าความคิดความเชื่อของประชาชนเกี่ยวกับยุคพระศรีอารีย์ หรือพระเจ้าผู้มาโปรดยังคงมีอยู่อย่างโดยทั่วไปในสังคม แต่เนื่องจากความขัดแย้งภายในคณะราษฎร (คือระหว่างสมาชิกสายทหารและสายพลเรือน) และการที่ผู้นำหลายคนในเวลานั้นมีวิดจจริตว่า การเอาความคิดสังคมนิยมมาเป็นอุดมการณ์ของชาติจะทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงที่รุนแรง ทำให้มีการต่อต้านความคิดเรื่องสังคมนิยมตามข้อเสนอของนายปรีดี พนมยงค์ และ “การปิดหูปิดตา” ต่อความคิดทางสังคมนิยมก็ได้กลายเป็นประเพณีทางการเมืองของไทยต่อมาอีกหลายทศวรรษ

ในขณะที่ความคิดทางชาตินิยมของไทยมีลักษณะอนุรักษ์ ความคิดทางสังคมนิยมกลับถูกกล่าวหาโจมตีว่าเป็น “ต่างดาว” และมักถูกโยงไปยังชนกลุ่มน้อยของประเทศกลุ่มหนึ่ง ที่แม้ว่าจะได้เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารในประเทศนี้มานานแล้ว แต่ก็ยังมักต้องเป็น “แพะรับบาป” ต่อเหตุการณ์หลายเรื่องที่เกิดขึ้นในประเทศนี้ โดยเฉพาะจากขบวนการชาตินิยม ยิ่งเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองจนจีนแผ่นดินใหญ่กลายเป็นประเทศคอมมิวนิสต์ และยึดมั่นในหลักการปฏิวัติสากล ทำให้ชนกลุ่มน้อยเชื้อชาตินี้ในประเทศไทยตกเป็นเป้าหมายของการโจมตีที่รุนแรงขึ้น

8. หลัง พ.ศ. 2475 : วงล้อประวัติศาสตร์ยังคงหมุนทวนตัวมันเองอยู่ต่อไป

การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคมของไทยตั้งแต่ช่วงหลังการปฏิวัติ พ.ศ. 2475 ถึงปัจจุบันที่จะกล่าวถึงต่อไป นี้จะเป็นในลักษณะค่อนข้างสรุปและเป็นนามธรรม

จุดเริ่มต้น

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในช่วงหลังการปฏิวัติ พ.ศ. 2475 มีทั้งปัจจัยภายนอก ได้แก่การเกิดสงครามโลกครั้งที่ 2 การเข้ามาของจักรวรรดินิยมญี่ปุ่น และการเข้ามาบีบบทบาทของจักรวรรดินิยมอเมริกาในยุคของสงครามเย็น และปัจจัยภายใน ได้แก่การแตกกลุ่มของคณะราษฎรเป็นสายพลเรือนที่เป็นประชาธิปไตย และสายทหารที่เป็นชาตินิยม เกิดมีวัฒนธรรมทางการเมืองของไทยที่แก้ปัญหาทางการเมืองด้วยการทำรัฐประหาร และที่สำคัญมากคือ

รัฐธรรมนูญ ซึ่งต่อมาจะเป็นสิ่งที่มีบทบาทมากในเรื่องภาวะอันชอบธรรม ทั้งในแง่ที่เป็นสัญลักษณ์และเป็นสถาบัน³⁸

ปัจจัยจากภายนอกมีผลกระทบถึงการเมืองภายใน³⁹ เมื่อสงครามโลกครั้งที่สองเกิดขึ้น และต่อมาไทยถูกรุกรานจากญี่ปุ่น ด้วยประเพณีการดำเนินนโยบายต่างประเทศในลักษณะรู้จัก “ผ่อนสั้นผ่อนยาว” ไทยก็สามารถรักษาอธิปไตยไว้ได้ในระดับหนึ่ง แลกกับการเปลี่ยนแปลงบางประการ เช่นการปรับระบบวัฒนธรรมในสมัยของจอมพล ป. พิบูลสงคราม และ “Pan-Thai Movement” ตามกระแสชาตินิยม เป็นต้น ครั้นสงครามโลกสิ้นสุดลง ไทยได้รอดพ้นจากการต้องเป็นผู้แพ้ในสงครามเพราะการช่วยเหลือจาก “มหาสมุทรอเมริกา” เพื่อเป็นการตอบแทน ไทยได้ตัดสินใจเข้าอยู่ฝ่าย “โลกเสรี” ในสงครามเย็นที่ร้อนระอุในเอเชีย หลังการฉลองกิ่งพุดทอกลเมื่อ พ.ศ. 2500 ในยุคของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ และต่อมาในยุคของจอมพลถนอม กิตติขจร ไทยต้องตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของจักรวรรดินิยม (หรืออาณานิคมสมัยใหม่) ในด้านการเมือง เศรษฐกิจ การทหาร สังคม-การศึกษา และวัฒนธรรมอย่างที่ไม่เคยเป็นมาก่อน

ในสมัยของจอมพลสฤษดิ์ มีการเปลี่ยนแปลงขั้นพื้นฐานอย่างมากในระบบคุณค่า ระบบความคิดและความเชื่อของคนไทย ถ้าจะเรียกว่าเป็น “การสร้างความทันสมัยครั้งที่สอง” ก็คงไม่ผิดนัก รัฐบาลกลางมีอำนาจความเด็ดขาดและเข้าครอบงำท้องถิ่นมากขึ้น โดยได้รับความร่วมมือด้วยดีจากสถาบันในประเพณีเดิม มีคณะสงฆ์ เป็นต้น มีการสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจด้านต่าง ๆ ตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมฉบับต่าง ๆ อาจมองหรือตีความได้ว่าเพื่อให้รัฐบาลกลางเข้าไปควบคุมและกอบโกยผลประโยชน์จากท้องถิ่นได้สะดวกขึ้น ทำนองเดียวกับ “Internal colonization” เมื่อประมาณ 6 ทศวรรษก่อนหน้านั้น แต่คราวนี้ เป็นการกระทำโดยผ่านกระบวนการทุนนิยมสมัยใหม่ ยิ่งกว่านั้น รัฐบาลกลางยังได้เข้าไปทำลายสำนักของท้องถิ่นจนหมดสิ้น หรืออย่างน้อยก็มีความพยายามเช่นนั้น โดยผ่านเครื่องมือที่เรียกว่า “การศึกษาสมัยใหม่”

ในขณะที่จอมพล ป. เน้นการสร้างชาติด้วยความคิดชาตินิยม แต่เนื่องจากจอมพล ป. เคยเป็นนักเรียนนอก และเคยเป็นสมาชิกอยู่ในคณะผู้ก่อการ พ.ศ. 2475 มีการกระทำแบบ “ต่อต้านเจ้า” มาแล้ว จึงต้องอาศัยบุญบารมีส่วนตัวในการสร้างตัวเองให้เป็น “ผู้นำ” ในสมัยของจอมพล ป. “ความเป็นชาติ” ได้บังคับสถาบันพระมหากษัตริย์ไปเสียมาก แต่เมื่อจอมพลสฤษดิ์ขึ้นมาอำนาจ⁴⁰ เนื่องจากท่านเป็น “ผลิตผล” ของสังคมไทยอย่างแท้จริง เติบโตในประเพณีและการรับรู้แบบไทยและมาจากชนบทไทยด้วย ท่านจึงสร้างชาติด้วยการอ้าง “ประเพณีการปกครอง

³⁸ เกี่ยวกับเรื่องรัฐธรรมนูญนี้ อ่านเพิ่มเติมได้ที่ Reynolds, F.E. "Civic Religion and National Community in Thailand" in: *Journal of Asian Studies*. Vol XXXVI, No. 2 1977

³⁹ ตามทฤษฎีการเมืองเกี่ยวพัน Linkage Politics ของ James N. Rosenau

⁴⁰ อ่านรายละเอียดเกี่ยวกับจอมพลสฤษดิ์เพิ่มเติมที่ Thak Chaloemtiarana. *Thailand: The Politics of Despotism*. Bangkok: Social Science Association of Thailand and Thai Khadi Institute, Thammasat University 1979 หนังสือเล่มนี้มีแปลเป็นภาษาไทยแล้ว ชื่อ *การเมืองระบบพ่อขุนอุปถัมภ์แบบเผด็จการ*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2526

เดิม” ของไทย ได้เชิดชูและประกาศเกียรติคุณของสถาบันพระมหากษัตริย์ด้วยมาตรการต่าง ๆ⁴¹ ตัวท่านเองก็เป็นผู้นำแบบที่เรียกว่า “พ่อขุนอุปถัมภ์แบบเผด็จการ” จอมพลสฤษดิ์ปกครองบ้านเมืองเหมือนพ่อปกครองลูกอย่างในสมัยสุโขทัย และเด็ดขาดอย่างในสมัยอยุธยา ในฐานะพ่อ พ่อรับผิดชอบทุกอย่าง ดูแลลูก ๆ ทุกคนให้เรียบร้อย ใคร “แตกแถว” จะต้องถูกทำโทษ เพื่อที่บ้านเมืองจะสงบเรียบร้อยได้ ลูก ๆ ต้องไม่นิยมอบายมุขและสิ่งมอมเมาจากตะวันตก แต่ขณะเดียวกันพ่อก็ดูแลให้ลูก ๆ อยู่ได้อย่างมีความสุข ให้มีน้ำและไฟฟ้าใช้อย่างทั่วถึง เมื่อพ่อคิดว่าอะไรจะเป็นประโยชน์แก่ลูก ๆ ก็ใช้คำสั่งคณะปฏิวัติสั่ง ระบบราชการเป็นเสมือนเครื่องมือทำงานของผู้นำ ด้วยภาพลักษณ์เช่นนี้ แม้ในปัจจุบันก็ยังมีผู้ที่พอใจที่จะคิดถึงจอมพลสฤษดิ์ โดยเฉพาะเมื่อมีเหตุการณ์ที่ไม่เรียบร้อยเกิดขึ้น และขาดคนที่สามารถตัดสินใจได้อย่างเด็ดขาด ภาพลักษณ์ของจอมพลสฤษดิ์ในสายตาของประชาชนจำนวนมากไม่น้อยจึงยังคงเป็นเสมือน “อัครวิเศษมาฆา”

สัญลักษณ์ความชอบธรรมของจอมพลสฤษดิ์คือ คำว่า “การพัฒนาประเทศ” ซึ่งถูกโยงด้วยความเชื่อที่ว่า ในที่สุดประชาชนทุกคนก็จะมีการกินดีอยู่ดีโดยทั่วถึง โดยมีคำขวัญในการพัฒนาประเทศว่า “งานคือเงิน เงินคืองาน บันดาลสุข”⁴²

ปฏิกริยาต่อต้าน

อย่างไรก็ตาม การพัฒนาประเทศตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมหลายฉบับ ซึ่งเริ่มต้นในรัฐบาลของจอมพลสฤษดิ์ไม่ได้ก่อให้เกิดผลที่เท่าเทียมกันในท้องที่และในหมู่ประชาชนกลุ่มต่าง ๆ จึงเกิดความขัดแย้งทางเศรษฐกิจและสังคม สถานการณ์นี้เลวร้ายลงไปอีกเมื่อประชากรเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว การถูกรวบอำนาจจากจักรวรรดินิยมทางการเมืองและการทหารโดยอเมริกา และจากจักรวรรดินิยมทางเศรษฐกิจโดยญี่ปุ่นเผยโฉมหน้าให้เห็นชัดขึ้นทุกที ในหลายท้องถื่นเกิดขบวนการประชาชนที่เรียกร้องเอารูปแบบการดำรงชีวิตแบบเดิม คือ แบบที่เป็นอิสระ ไม่อยู่ภายใต้อาณัติของจักรวรรดินิยมใด ๆ ไม่ว่าในด้านของการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม ทั้งโดยตรงหรือโดยอ้อมผ่าน “ตัวแทน”

ปฏิกริยาต่อต้านเกิดขึ้นครั้งแรกอย่างเป็นทางการเป็นรูปธรรมในปี พ.ศ. 2502 กล่าวคือได้เกิดกบฏ “ผีบุญ” สีลา วงศ์สิน ขึ้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือในลักษณะอย่างที่เคยเกิดขึ้นเมื่อกึ่งศตวรรษก่อนหน้านั้น และเกิดจากความเชื่อทางพุทธศาสนาแบบชาวบ้าน แต่ในที่สุดผีบุญก็ถูกคำสั่งยิงเป้า การต่อต้านที่เกิดขึ้นในเวลาต่อมา มักจะถูกป้ายสีกล่าวหาจากทางการฝ่ายปกครองว่า เป็นการกระทำหรือเกิดจากการยุยงของผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์ ในแง่หนึ่งเราสามารถมองขบวนการคอมมิวนิสต์ในประเทศไทยได้ว่าเป็นขบวนการหรือการเคลื่อนไหวของชาวนา/

⁴¹ สึกขารายละเอียดในบทที่ ๑ “บทบาทของระบบราชการและสถาบันพระมหากษัตริย์ ในระบอบของจอมพลสฤษดิ์” โดยเฉพาะหน้า 408-432 ใน *เพียงอ้าง* ซึ่งได้กล่าวถึงประเด็นหลัก 2 ประการคือ การเสด็จประพาสต่างประเทศ และการสร้างความชอบธรรมภายในประเทศ (ของสถาบันพระมหากษัตริย์)

⁴² ผู้เขียนขอตั้งข้อสังเกตว่า คำขวัญนี้ขัดกับปรัชญาชีวิตของไทยแต่เดิมอย่างมาก เป็นคำขวัญแบบทุนนิยมโดยแท้ แต่คำขวัญนี้ก็ได้อำนาจการอยู่อย่างสงบนิ่ง แต่อย่างมีพลังอย่างยิ่งในจิตใจและวิญญาณของคนไทยโดยทั่วหน้าทุกวันนี้เรียบร้อยแล้ว

ชาวชนบทได้ในลักษณะหนึ่ง ที่ต่อต้านรูปแบบการกดขี่ของจักรวรรดินิยมทั้งภายในและภายนอก⁴³ และในบางลักษณะ ก็สามารถมองได้ว่าเป็นปฏิกริยาจากความรู้สึกในเรื่องท้องถิ่นนิยมที่มีต่อรัฐบาลกลางที่กรุงเทพฯ ได้ด้วย

ขณะที่ปฏิกริยาการต่อต้านแบบใช้กำลังเกิดขึ้นในเขตชนบท ในเขตเมืองซึ่งแม้ว่าจะได้รับประโยชน์จากการพัฒนาประเทศมากกว่า ก็เกิดการตั้งคำถามในเรื่องภาวะอันชอบธรรมของรัฐบาลทหารที่ไม่ยอมสละสิทธิ์ปกครองเสียงเรียกร้องรัฐธรรมนูญฉบับถาวรตั้งขึ้นเรื่อย ๆ หลังจากที่มีการ “แช่เย็น” รัฐธรรมนูญฉบับนั้นมาเป็นเวลานานกว่าทศวรรษ ในขณะที่สภาพทางเศรษฐกิจและสังคมของประเทศ โดยเฉพาะในเขตเมืองได้เปลี่ยนแปลงไปแล้วอย่างมาก เกิดชนชั้นกลางและกลุ่มทางการเมืองใหม่ขึ้นในสังคม ใน พ.ศ. 2511 คนไทยได้รับรัฐธรรมนูญฉบับใหม่ แต่ 3 ปีต่อมาจอมพลถนอมได้ทำการปฏิวัติตนเอง ซึ่งทำให้เกิดภาวะขาดความชอบธรรมในการปกครองขึ้น และเป็นปัจจัยทางการเมืองปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เกิดเหตุการณ์ 14 ตุลาคม⁴⁴ นอกเหนือจากปัจจัยทางเศรษฐกิจและสังคม⁴⁵

สภาวะใหม่ = จุดเริ่มต้นใหม่

การเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ข้างต้น ทำให้เกิดการสร้างสภาวะชอบธรรมใหม่ ๆ ขึ้น นั่นคือ การให้ความสำคัญแก่รัฐธรรมนูญ บทบาทที่เพิ่มขึ้นของนักศึกษา ซึ่งอาจมองได้ว่าเป็นตัวแทนของชนชั้นกลาง-ปัญญาชนรุ่นใหม่ที่เกิดขึ้น และต่อมาก็ได้กลายเป็นชนชั้นกลางเต็มรูปแบบใน 2 ทศวรรษต่อมา การเสื่อมลงของระบบราชการ ความพยายามลดบทบาททางการเมืองของทหาร และการปรับบทบาทใหม่ของพุทธศาสนา-คณะสงฆ์ ตลอดจนความเปลี่ยนแปลงของระบบความเชื่อ อันเนื่องมาจากวิถีการดำรงชีวิตทางเศรษฐกิจที่ได้เปลี่ยนแปลงไป

รัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2517 แม้จะได้ชื่อว่าเป็นรัฐธรรมนูญที่ดีและเป็นประชาธิปไตยมากฉบับหนึ่ง แต่พัฒนาการทางการเมืองก็ไม่อาจดำเนินไปได้ดี เพราะมีปัญหาทางเศรษฐกิจ-พลังงาน และการเมืองต่างประเทศเกิดขึ้นติดตตามมาโดยตลอด เช่น ปัญหาการส่งออกที่ลดลงมาตั้งแต่ พ.ศ. 2513 ผลผลิตทางการเกษตรที่ตกต่ำในช่วง พ.ศ. 2515/6 วิกฤตการณ์พลังงานเมื่อ พ.ศ. 2516/7 เศรษฐกิจโลกที่ถดถอยในช่วง พ.ศ. 2517/8 และความเปลี่ยนแปลงทางการทหารและการเมืองในประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ใน พ.ศ. 2517/8 ซึ่งทั้งหมดนี้ทำให้ไทยต้องทบทวนนโยบายในประเทศและนโยบายต่างประเทศใหม่

⁴³ และอาจกล่าวได้ว่าเป็นปฏิกริยาจากสภาวะ ‘เมืองล้อมป่า’ (‘เมืองล้อมป่าคือการเอาโลกทัศน์ ผลประโยชน์ และอำนาจของเมืองเป็นตัวตั้ง แล้วจัดสรรบทบาทที่ไร้ความสำคัญ ไม่พัฒนา ไร้อำนาจให้แก่ป่าหรือบ้าน แลกเปลี่ยนกับผลประโยชน์เพียงเล็กน้อย โดยอ้างการอยู่รอดของชาติ หรืออ้างเป้าหมายการพัฒนาของชาติ’) ความคิดจาก บทความ ‘เมืองล้อมป่า’ โดยนิธิ เอียวศรีวงศ์ ในหนังสือพิมพ์มติชนรายวัน ฉบับวันศุกร์ที่ 29 สิงหาคม 2540 หน้า 17

⁴⁴ ในแง่มุมนี้ให้อ่าน Reynold, F.E. ‘Legitimation and Rebellion: Thailand’s Civic Religion and the Student Uprising of October, 1973’ in: Smith, B.L. (ed.) *Religion and Legitimation of Power in Thailand, Laos and Burma*. Anima Books : Chambersburg, 1978 p.134-146 ประกอบด้วย

⁴⁵ อ่านบทสรุปเรื่องปัจจัยทางเศรษฐกิจและสังคม ในบทที่ 9 ‘การเมืองไทยระหว่าง 14 ตุลาคม 2516 และ ตุลาคม 2519’ ใน ลีลิต ธีรเวคิน. *วิวัฒนาการการเมืองการปกครองไทย สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ : กรุงเทพฯ 2537 โดยเฉพาะหน้า 169-194*

ผลจากการเปลี่ยนแปลงและเหตุการณ์ข้างต้นที่ติดตามมาคือ การแตกแยกทางความคิดของประชาชนกลุ่มต่าง ๆ เกิดเป็นสภาวะของการต่อสู้ทางความคิด ซึ่งมีการใช้กำลังต่อกันมากขึ้นเรื่อย ๆ กล่าวในแง่นามธรรม เป็นช่วงเวลา “การประสมประสาน” กำลังก่อกำเนิด และมีการแสวงหารูปแบบในวิถีชีวิตแบบใหม่ เป็นช่วงเวลาที่มีรูปแบบเดิม (tradition) กำลังต่อสู้กับความเปลี่ยนแปลงขั้นมูลฐานใหม่ (revolution) กล่าวในแง่ที่เป็นรูปธรรมในด้านอุดมการณ์ทางการเมือง ก็เป็นช่วงเวลาที่มีความคิดชาตินิยมกำลังต่อสู้กับความคิดสังคมนิยม

ในที่สุดก็เกิดเหตุการณ์ 6 ตุลาคม พ.ศ. 2519 ขึ้น หลังจากนั้นก็ดูเหมือนว่าแนวทางชาตินิยมจะประสบชัยชนะเหนือฝ่ายที่ถูกกดขี่ ฝ่ายที่เสียเปรียบ และ “ฝ่ายซ้าย” แต่ถ้าพิจารณาความเป็นไปที่ดำเนินต่อมาจนถึงปัจจุบันคงต้องยอมรับว่า ช่วงเวลาของ “ประสมประสาน” ยังคงมีอยู่ “ประเพณี” และ “การปฏิบัติ” ยังต่อสู้กันต่อไป⁴⁶ แต่ไม่ใช่ในแนวทางที่จะหักล้างกัน “อย่างโจ่งแจ้ง” ต่อไปแล้ว เพราะฝ่ายที่เป็นตัวแทนของกลุ่ม “หัวใหม่” หรือฝ่าย “ปฏิบัติ” นั้นได้ปรับท่าทีและยุทธศาสตร์ของตนเสียใหม่เท่านั้น โดยการดึงเอาคุณค่าเก่า ระบบความคิด การรับรู้แบบเดิม (หรือที่เรียกว่า “ภูมิปัญญาชาวบ้าน”) มาตีความเสียใหม่ ให้คุณค่าใหม่ ขณะเดียวกันก็มีบุคลากรในคณะสงฆ์ไทยได้เผยแผ่คำสอนในพุทธศาสนาในรูปแบบใหม่ ด้วยเนื้อหาที่มีการตีความและทำความเข้าใจใหม่ ซึ่งทำให้เกิดการยอมรับในหมู่คนรุ่นใหม่ได้ เช่น ท่านพุทธทาสภิกขุ สอนหลักพุทธศาสนาใหม่จากการรับรู้ที่ว่า “สำหรับการค้นพบแบบพุทธแล้ว ที่สำคัญและเป็นประเด็นหลักคือ ต้องที่ *โลกนี้* และต้อง *เดี๋ยวนี้* เท่านั้น”⁴⁷ คำสอนของท่านและพระสงฆ์รูปอื่น ๆ อีกหลายรูปสามารถเข้าถึงวิถีชีวิตของคนชั้นกลางในระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมได้ ดังเราจะเห็นได้ว่า ศาสนาพุทธแนวใหม่ (modernistic) ได้รับการต้อนรับจากชนชั้นกลางอย่างมาก ในขณะที่พุทธศาสนาในแนวเดิม (folk/ traditional) นั้นก็ยังพอแพร่หลายอยู่ในหมู่ชาวบ้านบ้าง พุทธศาสนาแนวใหม่ส่งเสริมให้บุคคลมีคุณลักษณะแบบผู้ลงมือปฏิบัติ (activistic) ได้โดยไม่ยากนัก⁴⁸ โดยเราจะสังเกตเห็นได้ว่า ในปัจจุบันได้เกิดมีกลุ่มต่าง ๆ ขึ้นมาก แสดงสำนึกและแสวงหาภูมิปัญญาเดิมของสังคมไทย และแม้กระทั่งในท้องถิ่นในระดับที่ย่อยลงไปอีก ทั้งแสวงหารูปแบบการดำรงชีวิตแบบใหม่ เคารพต่อธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมมากกว่าที่ผ่านมา มีการแสวงหาอดีตของตนเอง เกิดกลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชนขึ้นมากมายที่เข้าไปมีบทบาทในกิจกรรมต่าง ๆ ทุกแง่มุมของชีวิต และกำลังเติบโตพร้อมที่จะเป็น “คู่เจรจา” สำคัญของสังคมต่อไป นอกเหนือจากกลุ่มข้าราชการ (พลเรือน และทหาร-การเมืองและประจำ) และกลุ่มนักธุรกิจ กล่าวโดยสรุป กลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชนเหล่านี้ และกลุ่มที่กำลังเกิดขึ้นใหม่ทั้งหลายนี้ เช่น สมัชชาคนจน เป็นต้น จะกลายเป็นตัวแทนประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศในการเรียกร้องความเป็นประชาธิปไตยสิทธิมนุษยชนและการจัดแบ่งทรัพยากรที่เป็นธรรมในสังคมต่อไป กล่าวคือจะมีบทบาทอย่างยิ่งในทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคมแบบใหม่ แต่ทั้งหมดนี้จะเป็นไปด้วยสำนึกที่อยู่ในกรอบของวัฒนธรรม ระบบคิด และภูมิปัญญาท้องถิ่น (local) ส่วนหนึ่ง และส่วนหนึ่งก็ต้องอยู่ในกรอบหรือบริบทของสังคมโลก (global) ที่เข้ามามีอิทธิพลโดยตรงต่อชีวิตของผู้คนในประเทศนี้มากขึ้นทุกที

⁴⁶ Huntington เรียกสภาวะดังกล่าวว่า “Dual power”

⁴⁷ Tambiah, op. cit. p. 411

⁴⁸ สนใจศึกษาความสัมพันธ์ของพุทธศาสนาในแนวใหม่กับความเปลี่ยนแปลงในมิติของการเปรียบเทียบกับสังคมอื่น และในมิติที่เปรียบเทียบกับจริยธรรมของโปรเตสแตนต์ให้อ่านเอาความรู้อย่างสังเขปที่ Tambiah, S. J. “Buddhism and This-Worldly Activity” in: *Modern Asian Studies*, Vol. 7 No. 1 1973 p. 1-20

บทส่งท้าย

จากอดีตถึงปัจจุบัน ในบริบททางวัฒนธรรม ระบบความเชื่อ ระบบศีลธรรม และการรับรู้ของคนไทย ตั้งแต่ดั้งเดิม (เราต้องสมมุติ "จุดเริ่ม" หรือ Thesis ขึ้นมาก่อน) ได้มีความเปลี่ยนแปลงซึ่งมาจากภายนอกหลายสิ่งหลายอย่างเกิดขึ้นกับรัฐไทย สังคมไทยและคนไทย สิ่งต่างๆเหล่านั้น (หรือ Antithesis) ล้วนสร้างบริบททางวัฒนธรรมขึ้นมาใหม่ และเพิ่มประสบการณ์ทางวัฒนธรรมและทางประวัติศาสตร์ใหม่ให้แก่คนไทย ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนี้ได้ก่อให้เกิดปฏิกิริยาตอบสนองหรือตอบโต้ทุกครั้งไป และคนไทยก็มีวิธี "จัดการ" กับสิ่งใหม่นั้นได้เสมอ จนสิ่งนั้นได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตไทย (หรือ Synthesis) ในรูปแบบใหม่ไป เมื่อเวลาผ่านไป ประสบการณ์ต่างๆที่สะสมอยู่ทั้งในรูปแบบใหม่และเก่า (คือ Synthesis เดิม) ก็จะกลายเป็น "จุดเริ่ม" (หรือ Thesis) ใหม่ของสังคมไทยไป วงล้อของประวัติศาสตร์ก็จะหมุนต่อไปเช่นนี้เรื่อยๆ

บทความนี้เขียนขึ้น เพื่อนำเสนอมุมมองต่อความเปลี่ยนแปลงในสังคมไทยมุมมองหนึ่งเท่านั้น โดยการนำแนวคิดเชิงไดอะเลคติกมาประยุกต์ใช้ แต่เนื่องจากเป็นความพยายามครั้งแรกของผู้เขียน ความพยายามเช่นนี้ย่อมขาดความสมบูรณ์ และความรอบคอบ ส่วนคำถามเรื่องความถูกต้อง และความเหมาะสมในความพยายามเช่นนั้น ก็ยังเป็นอีกประเด็นที่สำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากัน ผู้เขียนจึงหวังเป็นอย่างยิ่งที่จะได้รับคำวิพากษ์ และข้อเสนอแนะจากผู้อ่านที่มีความสนใจทุกท่าน

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย